

Κατερίνα Γαρδίκι
 Τομέας Ιστορίας
 Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923)*

Εισαγωγή

Ο όρος “Ανατολικό Ζήτημα” στην ιστοριογραφία υποδηλώνει τις διεθνείς συγκρούσεις γύρω από τη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις σχέσεις της με τις δυνάμεις της Ευρώπης. Αναφέρεται στη χρονική περίοδο των δύομιση αιώνων από την έναρξη της οθωμανικής παρακμής τον 17ο αιώνα ως τη διάλυση της αυτοκρατορίας το 1923: συμβατικά από την απόκρουση της τελευταίας τουρκικής επίθεσης κατά της Βιέννης το 1683 έως τη σύναψη της Συνθήκης της Λωζάννης, της τελευταίας ανάμεσα στις συνθήκες με τις οποίες τερματίστηκε ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος. Ο όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά στο διπλωματικό λεξιλόγιο από την εποχή του συνεδρίου της Verona (1822), συνέδριο στο οποίο οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις απλώς αναφέρθηκαν στην ελληνική εξέγερση.¹ Όπως οι περισσότεροι ιστορικοί όροι, προσδιορίζεται από τις αντιλήψεις της εποχής που τον δημιουργήσε: στην προκειμένη περίπτωση εκφράζει την ευρωκεντρική οπτική του 19ου αιώνα. Η οπτική αυτή είχε τουλάχιστον δύο παραδοχές: αφ’ ενός ότι το παγκόσμιο πολιτικό επίκεντρο βρισκόταν στην Ευρώπη και ότι οι σχέσεις της Ευρώπης με την Οθωμανική επικράτεια αφορούσαν τα ανατολικά σύνορα της πρώτης, αφ’ ετέρου ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία από την δική της πλευρά είχε ένα μόνο σύνορο άξιο ενδιαφέροντος, εκείνο με την Ευρώπη. Η αντίληψη αυτή λοιπόν απέκοπτε την Οθωμανική αυτοκρατορία από

* Μορφή του κειμένου έχει δημοσιευτεί ως άρθρο στο *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα: Νεφέλη 2008.

1 Μ.Θ. Λάσκαρις, *Τό Ανατολικόν Ζήτημα (1800–1923). Τόμος Α’ (1800–1878)*

(Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας, 1978) 11, 1948–55; C.W. Crawley, *The Question of Greek Independence* (Cambridge, 1930) 26.

την ασιατική της διάσταση, μια αντίληψη καθοριστική για τη μετέπειτα μονομέρεια στην ιστοριογραφία των διεθνών σχέσεων αλλά και την κοινή συνείδηση.

Οι συγκρούσεις και αντιθέσεις μεταξύ των Ευρωπαϊκών δυνάμεων επικεντρώνονταν γύρω από τον έλεγχο του γεωγραφικού χώρου, ο οποίος από το 15ο αιώνα είχε περιέλθει κάτω από τον έλεγχο των Οθωμανών. Οι Ευρωπαϊκές όμως δυνάμεις ενδιαφέρονταν λιγότερο για την οικονομική εκμετάλλευση της περιοχής αυτής και περισσότερο για τα υδάτινα και χερσαία περάσματα προς τα πλούτη της Ασίας, τα οποία περιέκλειε. Τέτοια περάσματα ήσαν ο Δούναβης, η κοιλάδα του Αξιού, το Αιγαίο, ο Βόσπορος και τα Δαρδανέλια, το Σουέζ, η Παλαιστίνη, ο Ευφράτης και τα μεγάλα νησιά της ανατολικής Μεσογείου: η Κρήτη και η Κύπρος. Περιέκλειε επίσης και τους άγιους Τόπους, η ιερότητα των οποίων επέτρεπε κυρίως στη Ρωσία και τη Γαλλία να ενισχύσουν τα ιδεολογικά τους οπλοστάσια εμπλουτίζοντας τους εθνικούς ανταγωνισμούς της περιοχής με θρησκευτικό περιεχόμενο. Καθένα από αυτά τα γεωγραφικά στοιχεία δεν διατηρούσε ανά τους αιώνες την ίδια σημασία, αλλά προσλάμβανε άλλοτε άλλη γεωπολιτική αξία, συναρτημένη με τις γενικότερες εξελίξεις, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Αν μάλιστα η αστάθεια στην περιοχή παρατάθηκε για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα και αν, κατά συνέπεια, το Ανατολικό Ζήτημα απέκτησε τον παροιμιώδη περίπλοκο χαρακτήρα του, τούτο μπορεί να αποδοθεί στην αδυναμία μιας από τις αντίζηλες μεταξύ τους Ευρωπαϊκές δυνάμεις να υποκαταστήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να επιβάλει το δικό της αποκλειστικό έλεγχο και τη σταθερότητα στην περιοχή.

Αλλά και οι δυνάμεις που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις ισορροπίες του Ανατολικού Ζητήματος δεν παρέμειναν σταθερά οι ίδιες. Πρώτες χειρίστηκαν τις ευκαιρίες από την αρχόμενη υποχώρηση της Οθωμανικής δύναμης στο τέλος του 17ου αιώνα η Αυστρία, η Ρωσία και η Γαλλία. Η Βρετανία, έχοντας αποκτήσει τη Μινόρκα και το Γιβραλτάρ με τη συνθήκη της Ουτρέχτης το 1713 κυριαρχούσε στη Δυτική Μεσόγειο. Τα συμφέροντά της όμως την υποχρέωσαν να επέμβει και στην Ανα-

τολική Μεσόγειο, όταν η Γαλλία απείλησε τον έλεγχο των εμπορικών δρόμων και την πρόσβαση της Βρεταννίας προς την Ινδία καταλαμβάνοντας την Αίγυπτο το 1798. Έτσι οι πόλεμοι της Γαλλικής Επανάστασης ήσαν αυτοί που κατέστησαν και τη Βρεταννία συντελεστή του Ανατολικού Ζητήματος.² Τέλος, η Γερμανία αλλά και η Ιταλία απέκτησαν τη δική τους ανάμειξη στο Ανατολικό Ζήτημα μετά την εθνική τους ενοποίηση και κυρίως μετά την ιμπεριαλιστική στροφή, που σημείωσε η πολιτική τους στο τέλος του 19ου αιώνα.³

Οι παραπάνω εξελίξεις δεν μπορούν να απομονωθούν και από τις παράλληλες τεχνολογικές αλλαγές, οι οποίες μεταμόρφωσαν τα μέσα που είχαν στην διάθεσή τους οι ανταγωνιζόμενες δυνάμεις: ξύλινα ιστιοφόρα και μεγάλους στρατούς πεζών και ιππέων στην αρχή της περιόδου, ατμοκίνητους σιδερένιους στόλους, σιδηροδρομικά και τηλεγραφικά δίκτυα έως και αεροπλάνα και τηλέφωνα στο τέλος.

Τη σοβαρότερη διαφοροποίηση στην εξέλιξη του Ανατολικού Ζητήματος προκάλεσε η εθνική αφύπνιση πολλών από τις εθνικές ομάδες του γεωγραφικού αυτού χώρου, αφύπνιση σταδιακή, η οποία όμως προσέλαβε ρυθμούς χιονοστιβάδας. Με άλλα λόγια οι προϋπάρχουσες αντιζηλίες των ισχυρών της Ευρώπης για την υπό Οθωμανικό έλεγχο περιοχή απέκτησαν νέες διαστάσεις, ευκαιρίες και κινδύνους, από τη στιγμή, κατά την οποία οι εθνικές αυτές κοινότητες επιζητούσαν να συγκροτήσουν πολιτικά έθνη με *βιώσιμη κρατική και συμπαγή γεωγραφική υπόσταση*, για την επίτευξη της οποίας μάλιστα έπρεπε να διεκδικήσουν εδάφη και πληθυσμούς από γείτονες με ταυτόσημους στόχους. Το νέο αυτό φαινόμενο παρατηρήθηκε την ίδια ακριβώς εποχή που σημειωνόταν δημογραφική αύξηση και που πλήθη κατοίκων μετακι-

2 G.D. Clayton, *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli* (Λονδίνο: University of London Press, 1971) 33.

3 M.S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations* (Λονδίνο: Macmillan, 1966) 25.

νούνταν προς γεωγραφικές ζώνες παραγωγικότερες για την παγκόσμια οικονομία, δηλαδή πόλεις, πεδινές και παραθαλάσσιες περιοχές.⁴

Η ανταγωνιστική πορεία της συγκρότησης των εθνών της περιοχής δεν μπορούσε παρά να εξελιχθεί με τη στρατολόγηση και την ενσωμάτωση όλων των κοινωνικών στρωμάτων στην πολύπλοκη πολιτική αντιπαράθεση με ηθικό έρεισμα τις εθνικές ιδεολογίες. Οι παλαιότερες εθνικές ομάδες, οι οποίες ήσαν οργανωμένες σε κοινωνικά δίκτυα (εμπορικά, εκπαιδευτικά, εκκλησιαστικά, νομαδικά κλπ.), υποχρεώθηκαν να αναδιαταχθούν στο έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε συμπαγείς και αποκλειστικές γεωγραφικές επικράτειες και ταυτόχρονα να ενσωματώσουν πολυπληθείς κοινωνικές ομάδες (π.χ. χωρικούς, μέλη της διοίκησης), οι οποίες έως τότε βρίσκονταν έξω από τα παραδοσιακά δίκτυα. Ακριβώς λοιπόν επειδή η κρίση βιώθηκε από τους ανθρώπους της περιοχής, όχι ως ένα απλό φαινόμενο αυτοπροσδιορισμού, αλλά ως υπέρτατη υπόθεση ταυτότητας, ο καθολικός, λαϊκός χαρακτήρας της κρίσης των εθνικών ταυτοτήτων κατέληξε στην τελευταία, οξύτερη και αιματηρότερη φάση του Ανατολικού Ζητήματος.

Στη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης οι Έλληνες απέκτησαν το προβάδισμα έναντι των άλλων εθνοτήτων, προβάδισμα με πολλαπλασιαστικές συνέπειες, που η σημασία του είναι δύσκολο να υπερτονιστεί. Το πλεονέκτημα των Ελλήνων ήταν χρονολογικό αλλά και επικοινωνιακό: αφ' ενός ξεκίνησαν ενωρίτερα, αφ' ετέρου είχαν στη διάθεσή τους τη γλώσσα της υψηλής παιδείας, η οποία συγκροτούσε τα εκπαιδευτικά και τα θρησκευτικά δίκτυα της περιοχής.

Η δημιουργία εθνικών κρατών στη νοτιοανατολική Ευρώπη ξεκίνησε μετά από την σαρωτική εμπειρία των πολέμων της Γαλλικής Επανάστασης που άφησε τις ευρωπαϊκές ηγεσίες αποφασισμένες να μην επιτρέψουν σε επαναστατικά κινήματα να προκαλέσουν ξανά αποσταθεροποίηση και πανευρωπαϊκή πολεμική ανάφλεξη. Για να προλάβουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο εγκαινίασαν ένα σύστημα επίλυσης των διεθνών

⁴ Mark Mazower, *The Balkans* (Λονδίνο: Phoenix Press, 2001) 25–26.

προβλημάτων μέσω διασκέψεων των μεγάλων δυνάμεων. Το σύστημα αυτό ονομάστηκε Συμφωνία της Ευρώπης (Concert of Europe), η δε συγκρότησή του καθοριζόταν από τις εκάστοτε *de facto* ισχυρές δυνάμεις της Ευρώπης. Εξάλλου, μετά το συνέδριο της Βιέννης το 1815, το οποίο αποσκοπούσε να θεμελιώσει τη νέα ευρωπαϊκή τάξη, οι δύο ισχυροί αντίπαλοι για την κυριαρχία στη διεθνή σκηνή, ήσαν οι νικητές των ναπολεοντείων πολέμων Βρεταννία και Ρωσία. Η πρώτη διέθετε αδιαμφισβήτητη κυριαρχία στη θάλασσα, ενώ η δεύτερη διεκδικούσε πρωταρχική θέση ως ηπειρωτική δύναμη. Από τα άλλα μέλη της Συμφωνίας της Ευρώπης η μεν Γαλλία διατηρούσε το παλαιότερο ενδιαφέρον της για επέκταση της επιρροής της στη Μεσόγειο, ενώ η Πρωσία και η Αυστρία δεν ενδιαφέρονταν ακόμη τόσο για την ίδια την περιοχή, όσο για τη διατήρηση της ευρωπαϊκής σταθερότητας. Γι' αυτό το λόγο η Πρωσία και η Αυστρία ακολουθούσαν συντηρητική πολιτική, τουλάχιστον έως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Το Ανατολικό Ζήτημα μετά το συνέδριο της Βιέννης εξελίχθηκε κάτω από τις νέες αυτές συνθήκες.⁵

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι το "Ανατολικό Ζήτημα" χαρακτηρίζεται από μεγάλη χρονική διάρκεια. Ακριβώς όμως εξ αιτίας της εξαιρετικής του ρευστότητας και των διαπλεκόμενων παραμέτρων που το συνθέτουν, το Ανατολικό Ζήτημα, αλλά και η θέση της Ελλάδας μέσα σ' αυτό, δεν μπορούν να μελετηθούν μόνο διαχρονικά, καθώς προσδιορίζονται απόλυτα από ταυτόχρονες εξελίξεις σε όλο τον κόσμο. Το Ανατολικό Ζήτημα απέβη το κατ' εξοχήν ιστορικό παράδειγμα άσκησης διεθνούς ισορροπίας δυνάμεων.

Η δημιουργία του Ελληνικού κράτους

Η εξέγερση των Ελλήνων απασχόλησε ελάχιστα τις μεγάλες δυνάμεις στο συ-

⁵ Anderson, 47–48; Κατερίνα Γαρδίκι, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821–1920)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999) 19, 21–22.

νέδριο του Laibach το 1821 και στο συνέδριο της Verona τον Αύγουστο του 1822.⁶ Η Ελληνική Επανάσταση όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί παρά έμμεσο επακόλουθο του Ανατολικού Ζητήματος καθώς, σε αντίθεση με την εξέγερση του 1770, δεν φαίνεται να είχε υποκινηθεί από καμιά μεγάλη δύναμη. Ο καγκελάριος της Αυστρίας Metternich πέτυχε μάλιστα να αποθαρρύνει τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄, τον θεμελιωτή της Ιεράς Συμμαχίας, από κάθε σκέψη υποστήριξης των Ελλήνων. Ο τσάρος φρόντισε να πάρει τις αποστάσεις του από τους επαναστάτες, όταν καταδίκασε την εξέγερση του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Από τη στιγμή όμως που εξερράγη, η Ελληνική Επανάσταση αποτέλεσε το πιο οξύ πρόβλημα του Ανατολικού Ζητήματος, ανάλογο με εκείνα που δημιουργούσαν εθνικές εξεγέρσεις σε άλλες περιοχές της Ευρώπης την ίδια εποχή, δηλαδή στην Ιταλία, Ισπανία, Πολωνία και Βέλγιο, αλλά και στη Νότια Αμερική, και τα οποία απειλούσαν με αποσταθεροποίηση τη διεθνή τάξη. Αλλά και από την πλευρά των επαναστατημένων Ελλήνων ορισμένοι ηγέτες, ενήμεροι των ευρωπαϊκών εξελίξεων, όπως ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, είχαν επίγνωση του ανταγωνισμού μεταξύ Βρεταννίας και Ρωσίας και είχαν την πρόθεση να τον αξιοποιήσουν.⁷

Από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις εκείνη, που πραγματοποίησε πρώτη μεταστροφή της πολιτικής της σχετικά ευνοϊκή προς τους Έλληνες, ήταν η Βρεταννία. Το Νοέμβριο του 1822, προκειμένου να προστατεύσει τα εμπορικά της πλοία από τις πειρατικές επιδρομές των Ελλήνων, αναγνώρισε *de facto* τους Έλληνες ως εμπολέμους προβαίνοντας σε αναγνώριση του ναυτικού αποκλεισμού, που είχαν επιβάλει οι Έλληνες στα υπό τουρκικό έλεγχο λιμάνια των επαναστατημένων περιοχών. έπαψε δηλαδή η Βρεταννία να τους θεωρεί στασιαστές κατά της νομιμότητας της Πύλης, αλλά

⁶ Λάσκαρις, 55; Crawley, 17, 26 Laibach είναι η σημερινή Ljubljana της Σλοβενίας.

⁷ Λάσκαρις, 56; Crawley, 17, 40.

διατήρησε την ουδετερότητά της απέναντι στις δύο πλευρές.⁸

Στη συνέχεια, η βρεταννική πολιτική απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση είχε ένα κεντρικό στόχο: να μη βοηθήσει ούτε τους Έλληνες ούτε την Πύλη, αλλά να εμποδίσει τη Ρωσία να εκμεταλλευτεί μόνη της την αδυναμία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να δράσει η Ρωσία ως προστάτιδα των ομόδοξών της Ελλήνων και να αποκτήσει έτσι εδαφικό έρεισμα στην ανατολική Μεσόγειο. Αυτή ήταν η πολιτική του George Canning, Βρεταννού υπουργού εξωτερικών μεταξύ 1822 και 1827 και πρωθυπουργού για το σύντομο διάστημα ως το θάνατό του τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Η πολιτική αυτή εκδηλώθηκε με ξεκάθαρο τρόπο από το 1825, όταν η Ελληνική Επανάσταση φαινόταν να ηττάται από τις τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις του Ιμπραήμ, γιού του κυβερνήτη της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή, και να παρουσιάζεται εντονότερη η ανάγκη συνδιαλλαγής των δύο εμπολέμων.⁹ Ας σημειωθεί ότι την Αίγυπτο κυβερνούσε ο Μεχμέτ Αλή υπό την κυριαρχία του Σουλτάνου, αλλά κάτω από την επιρροή της Γαλλίας, η οποία είχε αναλάβει την αναδιοργάνωση του αιγυπτιακού στρατού. Η επιτυχία στην εφαρμογή της πολιτικής του Canning συνετέλεσε ώστε, με δεδομένη τη διεθνή κρίση, που δημιούργησε ο αιματηρός απελευθερωτικός πόλεμος, το ελληνικό κράτος να γεννηθεί ως αποτέλεσμα συμβιβασμού μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων στο ελάχιστο σημείο, στο οποίο αυτές συμφώνησαν να σταθεροποιήσουν την κατάσταση.¹⁰

Συγκεκριμένα, η κρίση, που δημιούργησαν στην επαναστατημένη Ελλάδα οι στρατιωτικές επιτυχίες του Ιμπραήμ, προκάλεσε τον Αύγουστο του 1825 την υποβολή της ελληνικής αίτησης προστασίας προς τη Βρεταννία, για την υπαγωγή δηλαδή των Ελλήνων σε καθεστώς όμοιο με εκείνο, που ίσχυε για τα Ιόνια νησιά. Η Βρεταν-

⁸ Crawley, 29; Γαρδίκας, 30.

⁹ Crawley, 38–42.

¹⁰ Γαρδίκας, 26, 30.

νία αποποιήθηκε το αίτημα των Ελλήνων, καθώς δεν ήθελε να αναλάβει μονομερή δράση εναντίον της Πύλης και έτσι να προκαλέσει αντίστοιχη μονομερή αντίδραση της Ρωσίας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες ή στον Καύκασο, τα κυριότερα σημεία των ρωσοτουρκικών προστριβών.¹¹

Η βρεταννική στάση αναμονής τερματίστηκε με το θάνατο του τσάρου Αλέξανδρου Α΄ και την άνοδο στο ρωσικό θρόνο του αδελφού του Νικόλαου Α΄, ο οποίος έδειχνε διατεθειμένος να επιδιώξει μονομερή επίλυση των ρωσικών διαφορών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Canning αντέδρασε στέλνοντας πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη τον εξάδελφό του Stratford Canning και ειδικό απεσταλμένο στην Πετρούπολη τον δούκα του Wellington για συνομιλίες με τη ρωσική κυβέρνηση.

Αποτέλεσμα των βρεταννο-ρωσικών συνομιλιών ήταν το πρωτόκολλο της Πετρούπολης της 4 Απριλίου 1826 (νη), η πρώτη διπλωματική συμφωνία για τη λύση του ελληνικού ζητήματος. Το πρωτόκολλο της Πετρούπολης προσδιόριζε την ανάληψη μεσολάβησης μεταξύ Ελλήνων και Πύλης εκ μέρους της Ρωσίας και της Βρεταννίας για τον τερματισμό των συγκρούσεων και για τη δημιουργία ελληνικού κράτους υποτελούς υπό την κυριαρχία της Πύλης. Σχετικά όμως με τη διασφάλιση των όρων της ειρήνευσης με διεθνείς εγγυήσεις η Βρεταννία αρνείτο ρητά την ανάληψη τέτοιας υποχρέωσης. Με την πρώτη αυτή μεταξύ τους συμφωνία λοιπόν η Ρωσία απομακρυνόταν μεν από την πολιτική του Metternich, δηλαδή των συντηρητικών μοναρχιών, της Πρωσίας και της Αυστρίας, αλλά η Βρεταννία προλάμβανε κάποια μονομερή ρωσική ενέργεια στην ελληνική υπόθεση.¹² Καθώς μάλιστα αρνείτο την ανάληψη εγγυήσεων, η Βρεταννία επιζήτησε τη συμμετοχή στη συμφωνία και άλλων από τις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης, από τις οποίες μόνη η Γαλλία ανταποκρίθηκε. Έτσι η Γαλλία αποτέλεσε τον τρίτο σύμμαχο, που συνυπέγραψε τη συνθήκη του Λονδίνου

¹¹ Crawley, 45–48; Clayton, 46.

¹² Λάσκαρις, 60–62 Anderson, 64–66; Crawley, 57–62; Γαρδίκας, 79–81.

της 6 Ιουλίου 1827 (νη). Οι όροι της συνθήκης αυτής προέβλεπαν τη δημιουργία Ελληνικού κράτους υποτελούς στην Πύλη, την ανάληψη μεσολαβητικού ρόλου εκ μέρους της Βρεταννίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας με την υποχρέωση να επιβάλουν την ανακωχή στην Πύλη. Οι όροι των εγγυήσεων για την κατοχύρωση της συμφωνίας παρέμεναν ασαφείς και προαιρετικοί για τις τρεις δυνάμεις. Η συνθήκη του Λονδίνου επέβαλε όμως στις τρεις μεγάλες δυνάμεις να αναθέσουν στους στόλους τους την απομάκρυνση των αιγυπτιακών στρατευμάτων του Ιμπραήμ από την Πελοπόννησο. Σ' αυτή τους την προσπάθεια ο βρεταννικός, ο γαλλικός και ο ρωσικός στόλος κατέστρεψαν ουσιαστικά τον αιγυπτιακό και τουρκικό στόλο στη ναυμαχία του Ναβαρίνου τον Οκτώβριο του 1827, μια αιφνιδιαστική πολεμική πράξη, η οποία συνιστά στροφή στην τύχη του Ελληνικού ζητήματος.¹³

Ο θάνατος του George Canning τον Αύγουστο 1827 και η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον δούκα του Wellington τον Ιανουάριο του 1828 έριξαν τη Βρεταννία σε μια περίοδο διπλωματικής αδράνειας, καθώς η Γαλλία καλλιεργούσε την επιρροή της στην Ελλάδα με το εκστρατευτικό σώμα υπό τον Maison, που είχε αναλάβει την εκκαθάριση των φρουρίων του Μοριά από τον τουρκικό στρατό. Η Ρωσία αντίθετα, χρησιμοποίησε την ευκαιρία για να επιλύσει τις εκκρεμότητές της με την Τουρκία. Συγκεκριμένα, το 1826 η Βρεταννία είχε αφήσει τη Ρωσία να επιβάλει τη θέλησή της στην Πύλη, με τη ρωσοτουρκική συνθήκη του Akkerman, σχετικά με τις λοιπές ρωσοτουρκικές διαφορές, που αφορούσαν αφ' ενός την εφαρμογή της συνθήκης του Βουκουρεστίου του 1812 για τη Σερβία και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, αφ' ετέρου τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ρωσίας στον Καύκασο. Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος που εξερράγη τον Απρίλιο του 1828 προκλήθηκε από την άρνηση της Πύλης να εφαρμόσει την εν λόγω συνθήκη. Ας σημειωθεί ότι η περιοχή του Καυκάσου δεν είχε ακόμη τη γεωπολιτική σημασία για τη Βρεταννία, που απέκτησε αργότε-

¹³ Anderson, 66; Γαρδίκας, 82–85 Crawley, 76–78 Λάσκαρις, 63–66.

ρα.14

Από την τελική επικράτηση των ρωσικών όπλων το Σεπτέμβριο του 1829 προήλθε η συνθήκη της Αδριανουπόλεως, με την οποία η Ρωσία επέβαλε στην Τουρκία να αναγνωρίσει την κυριαρχία της στον Καύκασο, την αυτονομία των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και να αποδεχθεί τους όρους της συνθήκης του Λονδίνου για την Ελλάδα. Ο φόβος μήπως η Ελλάδα γίνει ρωσικός δορυφόρος υποχρέωσε τη Βρετανία να μεταβάλει στάση στο ελληνικό ζήτημα και να υποστηρίξει πλήρη ανεξαρτησία για το νέο κράτος. Οι νέοι όροι διατυπώθηκαν στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 3 Φεβρουαρίου 1830 (νη).¹⁵

Οι εσωτερικές αναταραχές στην Ελλάδα και η δυσκολία στην ανεύρεση κατάλληλου πρίγκηπα για να αναλάβει το ελληνικό στέμμα, αλλά και η στροφή του ενδιαφέροντος των μεγάλων δυνάμεων προς τον αγώνα των Βέλγων για ανεξαρτησία, παρέτειναν την οριστική συνθήκη, που υπογράφηκε την 7 Μαΐου 1832 στο Λονδίνο μεταξύ Βρεταννίας, Γαλλίας, Ρωσίας και του βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας, κηδεμόνα του ανήλικου γιου του Όθωνα, που δεχόταν το θρόνο της Ελλάδας. Το θρησκευτικό δόγμα του ρωμαιοκαθολικού βασιλιά επρόκειτο να δημιουργήσει προβλήματα στη σχέση του με τους νέους υπηκόους του.¹⁶

Μετά τη συνθήκη της Αδριανούπολης το Σεπτέμβριο 1829 σημειώνεται μεταβολή στην εξωτερική πολιτική της Ρωσίας έναντι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η Ρωσία πλέον παύει να επιδιώκει τον έλεγχο της Κωνσταντινούπολης και να φοβάται μήπως η αποσταθεροποίηση της θέσης της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας επιφέρει παρέμβαση της Βρεταννίας και είσοδο της τελευταίας στη Μαύρη θάλασσα. Η απαγόρευση διέλευσης όλων των πολεμικών πλοίων σε περίοδο ειρήνης από τα Στενά

¹⁴ Anderson, 70; Crawley, 113, 167–73.

¹⁵ Anderson, 74–75; Crawley, 179–80 Λάσκαρις, 71–74.

¹⁶ Λάσκαρις, 76–77.

είχε επιβληθεί από τη Βρεταννία με την ειρήνη των Δαρδανελίων του 1809. Η Ρωσία θεωρούσε όμως τώρα ότι η σταδιακή εξασθένηση της αυτοκρατορίας θα απέβαινε υπέρ των ρωσικών συμφερόντων. Η νέα ρωσική πολιτική έναντι της Πύλης κατέστησε εφικτή ακόμη και τη συνεργασία μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας. Αντίστοιχα δε, άρχισε να αναμορφώνεται και η βρεταννική πολιτική κάτω από την ευθύνη του νέου υπουργού εξωτερικών λόρδου Palmerston, από το Νοέμβριο 1830, ο οποίος μάλιστα υιοθετούσε τις αντιλήψεις του Canning σχετικά με τη σημασία για τα βρεταννικά συμφέροντα ίδρυσης συνταγματικών κρατών. Για τον Palmerston η ενίσχυση του ελληνικού βασιλείου με τη σχετική επαύξηση των συνόρων του, που επιτεύχθηκε με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης του Ιουλίου 1832, αλλά και η λύση της εκκρεμότητας της επιλογής μονάρχη για την Ελλάδα, θα καθιστούσε το νέο κράτος λιγότερο πρόχειρο σε ρωσικές πιέσεις.

Πίνακας 1: Χρονολόγιο διεθνών πράξεων ίδρυσης Ελληνικού κράτους

1826, 4 Απριλίου	Πρωτόκολλο Πετρουπόλεως
1827, 6 Ιουλίου	Συνθήκη Λονδίνου
1829, 14 Σεπτεμβρίου	Συνθήκη Αδριανουπόλεως
1830, 3 Φεβρουαρίου	Πρωτόκολλο Λονδίνου
1832, 7 Μαΐου	Συνθήκη Λονδίνου
1832, 21 Ιουλίου	Συνθήκη Κωνσταντινουπόλεως

Ο Ελληνικός αλυτρωτισμός και η Ανατολική Μεσόγειος (1832-1856)

Η βιωσιμότητα του ελληνικού βασιλείου το 1833 ήταν προβληματική, γεγονός που ενείχε κίνδυνο αποσταθεροποίησης της περιοχής της Ανατολικής Μεσογείου. Θεμελιώθηκε λοιπόν σε διεθνείς συμφωνίες, οι οποίες διασφάλιζαν την επιτήρησή του από τις μεγάλες δυνάμεις.¹⁷ Ταυτόχρονα η δυνατότητα του Ελληνικού βασιλείου να διαχειριστεί αυτόνομα την νέα θέση του Ελληνισμού αλλά και την ίδια του την κρατική συγκρότηση, ήταν εξαιρετικά περιορισμένη: η ελληνική δημόσια οικονομία βασίστηκε στο δάνειο των 60 εκατομμυρίων φράγκων, το οποίο έλαβε το 1833 από τον τραπεζικό οίκο του Λονδίνου Rothschild με την εγγύηση των τριών μεγάλων δυνάμε-

¹⁷ Γαρδίκας, 108.

ων, και το οποίο πραγματοποιείτο σε τρεις δόσεις. Η επιτήρηση των τριών δυνάμεων πάνω στις εσωτερικές εξελίξεις της Ελλάδας στηρίχθηκε σε σημαντικό βαθμό στον έλεγχο κάθε μιας πάνω στο ένα τρίτο αυτού του δανείου, το οποίο αποτελούσε την πιο κρίσιμη πηγή ζωής για το ελληνικό κράτος. Το μεγαλύτερο όμως μέρος αυτού του δανείου δαπανήθηκε για τις ανάγκες της κρατικής μηχανής και του βαυαρικού στρατιωτικού σώματος, που είχε συσταθεί για να στηρίξει την νέα δυναστεία. Ο κυριότερος όμως μηχανισμός επέμβασης των δυνάμεων ήταν ο έλεγχος της ελληνικής εσωτερικής πολιτικής σκηνής, καθώς το κομματικό σύστημα, έτσι όπως είχε προκύψει μέσα από την Ελληνική Επανάσταση, είχε καταστήσει τους πρεσβευτές των τριών δυνάμεων δομικό στοιχείο της τριμερούς πολιτικής διαίρεσης σε αγγλικό, γαλλικό και ρωσικό κόμμα.¹⁸ Αντίστοιχα η πολιτικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα των ελληνικών ηγετικών στρωμάτων γινόταν κατ'ανάγκην κάτω από την επίδραση της καθοριστικής επίβλεψης των τριών εγγυητριών δυνάμεων πάνω στην υπόσταση --πολιτειακή, οικονομική και εδαφική-- του νέου κράτους.

Ωστόσο, κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες της ύπαρξής του το ελληνικό βασίλειο προσπάθησε να τηρήσει μια πολιτική ισορροπιών έναντι των τριών μεγάλων δυνάμεων. Την πολιτική αυτή εγκαινίασε ο Georg Ludwig von Maurer, νομομαθής και μέλος της τριμελούς βαυαρικής αντιβασιλείας, όταν το 1833 κήρυξε το αυτοκέφαλο της Ελληνικής εκκλησίας, αποκόπτοντας την εκκλησία και τυπικά από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, πιθανή πηγή, είτε τουρκικών πιέσεων, είτε ρωσικής επιρροής. Η Ρωσία μάλιστα διέθετε μέσω της κοινής ορθόδοξης πίστης και της εκκλησίας έναν αποτελεσματικό μοχλό ιδεολογικής κινητοποίησης των Ελλήνων. Παρείχε έτσι κάλυψη στις ελληνικές αλυτρωτικές διεκδικήσεις αλλά και στις δυνάμεις που ήθελαν να υπονομεύσουν τη βαυαρική, ετερόδοξη δυναστεία. Με την υπαγωγή της εκκλησίας στην κρατική εξουσία και τον περιορισμό του πλήθους των μοναστηριών η πολιτική

18 John Anthony Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833–1843* (Princeton: Princeton UP, 1968) 216–17.

της βαυαρικής αντιβασιλείας επιδίωκε να ελέγξει αυτό τον διπλό κίνδυνο προς όφελος της σταθερότητας του ελληνικού βασιλείου.¹⁹

Ο στρατός του νέου βασιλείου, δυναμικότητας 6-8000 ανδρών, απασχολείτο στην εσωτερική ασφάλεια της χώρας, δηλαδή στην καταδίωξη της ληστείας και στην καταστολή εξεγέρσεων. Η δε ναυτική δύναμη της Ελλάδας ήταν εντελώς ανύπαρκτη, μέχρι την πραγματοποίηση του εξοπλιστικού προγράμματος της δεκαετίας του 1880. Λόγω της εσωτερικής του αδυναμίας το νέο βασίλειο δεν ήταν σε θέση να αξιοποιήσει την επόμενη κρίση του Ανατολικού ζητήματος, που εξερράγη ταυτόχρονα με την εγκατάσταση της ελληνικής μοναρχίας.

Το Νοέμβριο 1831 ο Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου κήρυξε τον πόλεμο κατά της Πύλης εισβάλλοντας στην Παλαιστίνη και τη Συρία και έως το 1832 τα αιγυπτιακά στρατεύματα υπό τον Ιμπραήμ είχαν προχωρήσει μέσα στη Μικρά Ασία, δημιουργώντας έτσι ανησυχία και ευκαιρίες νέας επέμβασης των μεγάλων δυνάμεων. Η Γαλλία, με πρόσφατους δεσμούς με τον Αιγύπτιο ηγεμόνα, του παρείχε την υποστήριξή της. Η Βρεταννία όμως, απασχολημένη με τις εξελίξεις στη δυτική Ευρώπη, δηλαδή στην Πορτογαλία και το Βέλγιο και βλέποντας να αναβιώνει ο παλιός της ανταγωνισμός με τη Γαλλία, καθυστέρησε να αντιδράσει. Άφησε έτσι την πρωτοβουλία των διπλωματικών ελιγμών στη Ρωσία, η οποία ήλθε αρωγός στο αίτημα του σουλτάνου Μαχμούτ Β' στέλνοντας στην Κωνσταντινούπολη ρωσικά πλοία το Φεβρουάριο και στρατό τον Απρίλιο 1833 και σώζοντας έτσι την Πόλη και τα Στενά από τον Ιμπραήμ. Αποτέλεσμα της ρωσικής αυτής επέμβασης υπήρξε η οκταετούς διάρκειας ρωσoturκική αμυντική συνθήκη του Ουνκιάρ Σκελεσί τον Ιούλιο 1833. Σε μυστικό άρθρο της συνθήκης η Τουρκία αναλάμβανε την υποχρέωση να κλείνει τα Στενά στα ξένα πολεμικά πλοία, στις περιπτώσεις που η Ρωσία θα βρισκόταν σε πόλεμο. Το άρθρο αυτό ακύρωνε ουσιαστικά τη συνθήκη ειρήνης των Δαρδανελίων του 1809 και το ναυτικό πλεονέκτημα της Βρεταννίας στην χρήση των Στενών σε περίπτωση ρωσσο-βρεταν-

¹⁹ Όπ.π., 181, 186-87.

νικής σύγκρουσης, που απέρρευε από τη συνθήκη του 1809.²⁰

Η Ρωσία όμως δεν προχώρησε στην αξιοποίηση αυτού του πλεονεκτήματος, καθώς ούτε αυτή ούτε καμιά άλλη από τις μεγάλες δυνάμεις ήταν σε θέση να στηρίξει στρατιωτικά τον αποκλειστικό έλεγχο των Στενών απέναντι στη βέβαιη συνδυασμένη αντίδραση των υπολοίπων. Ήταν όμως αρκετά σημαντική και αποτελεσματική η μεταστροφή της ρωσικής διπλωματίας, ώστε να διαμορφώσει την πολιτική του Palmerston και της Βρεταννίας απέναντι στο Ανατολικό Ζήτημα για τα επόμενα σαράνταπέντε χρόνια, μέχρι δηλαδή την Ανατολική κρίση του 1875-78. Η πολιτική αυτή έγινε γνωστή ως πολιτική στήριξης της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Συνέπεσε δε χρονικά με μια περίοδο οικονομικής ανάπτυξης των ευρωπαϊκών βιομηχανικών δυνάμεων, ευημερίας στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, περίοδο όμως κατά την οποία διευρύνθηκε η παγκόσμια οικονομική και ναυτική πρωτοπορία της Βρεταννίας έναντι των ηπειρωτικών ανταγωνιστών της. Αυτή η περίοδος παρατεταμένης ειρήνης στην Ευρώπη ονομάστηκε *Pax Britannica*, κατά το ρωμαϊκό υπόδειγμα. Κατά την εποχή αυτή κυρίαρχη φυσιογνωμία στις ευρωπαϊκές διπλωματικές εξελίξεις υπήρξε ο βρεταννός υπουργός εξωτερικών και, μετά το 1855, πρωθυπουργός λόρδος Palmerston. Οι πρώτες εκδηλώσεις του ελληνικού αλυτρωτισμού επομένως συνέπεσαν με μια εξαιρετικά αντίξοη διεθνή συγκυρία.²¹

Η νέα βρεταννική πολιτική:

1 Εστράφη στην ενίσχυση των εμπορικών σχέσεων Βρεταννίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας με αποτέλεσμα τη σύναψη εμπορικής συμφωνίας το 1838.

2 Για να αντιμετωπίσει την γαλλική επιρροή στην Αίγυπτο αναζήτησε στηρίγματα για να ενισχύσει την πρόσβαση προς την Ινδία από τους χερσαίους δρόμους της Μέσης Ανατολής και της Κεντρικής Ασίας. Η τελευταία αυτή επιλογή έφερε τη

²⁰ Anderson, 83–87.

²¹ Anderson, 89–90; Clayton, 84–86 Λάσκαρις, 93.

Βρεταννία πρώτη φορά σε αντιπαράθεση με τη ρωσική επιρροή στην περιοχή αυτή, στην οποία η Ρωσία είχε αρχίσει να επεκτείνεται ήδη από το 1828. Κατέστησε έτσι και την Κεντρική Ασία μέρος του Ανατολικού ζητήματος.

3 Αναβίωσε την Ευρωπαϊκή Συμφωνία, δηλαδή τη σύγκληση διασκέψεων με τις άλλες μεγάλες δυνάμεις για τη συνυπευθυνότητα στην επίλυση των κρίσεων.

έτσι κατά την επόμενη κρίση στην Ανατολική Μεσόγειο, την οποία προκάλεσε ο σουλτάνος Μαχμούτ με την επίθεσή του κατά της Αιγύπτου τον Απρίλιο του 1839, η Βρεταννία είχε ξεκαθαρισμένους στόχους και πολιτική. Η Ρωσία συνέπλευσε με τη Βρεταννία σε μια προσπάθεια να εκμεταλλευτεί το ρήγμα ανάμεσα στη δεύτερη και τη Γαλλία, η οποία βρέθηκε σε διεθνή απομόνωση λόγω της επιμονής της να στηρίξει την Αίγυπτο κατά της Πύλης. Τόσο ο αυστριακός καγκελάριος Metternich, όσο και η Πρωσία στήριξαν μια κοινή στάση υπέρ της Πύλης, που κατέληξε στην υπογραφή της συμφωνίας του Λονδίνου τον Ιούλιο του 1840. Σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας ο αιγυπτιακός στρατός υπό τον Ιμπραήμ έπρεπε να αποχωρήσει από τα εδάφη, που είχε εν τω μεταξύ κατακτήσει. Η Βρεταννία τέλος, έχοντας καταλάβει στρατιωτικά τη Βηρυτό, κατόρθωσε να επιβάλει με τα όπλα τη θέλησή της και να επιτύχει την υπογραφή της Σύμβασης των Στενών τον Ιούνιο του 1841. Η σύμβαση αυτή, στην οποία συμμετείχαν και οι πέντε μεγάλες δυνάμεις (Βρεταννία, Ρωσία, Πρωσία, Αυστρία και Γαλλία) ήταν η πρώτη πολυμερής συμφωνία με την Πύλη για τη διέλευση πολεμικών από τα Δαρδανέλια και το Βόσπορο, η οποία ανέτρεπε τους όρους της συνθήκης του Ουνκιάρ Σκελεσί και, όπως η βρεταννο-τουρκική συμφωνία του 1809, απαγόρευε τη διέλευση όλων των πολεμικών πλοίων από τα Στενά σε περιόδους που η Τουρκία δεν βρισκόταν σε πόλεμο. Η νέα όμως πολυμερής συμφωνία έδινε το δικαίωμα στην Τουρκία να επιτρέψει τη διέλευση πολεμικών πλοίων σε περιόδους, που αυτή βρισκόταν σε πόλεμο, καθεστώς το οποίο η Βρεταννία ήταν σε θέση να εκμεταλλευτεί κατά της Ρωσίας, και το οποίο χρησιμοποίησε κατά τον Κριμαϊκό πόλε-

μο.22

Η κρίση του Ανατολικού ζητήματος των ετών 1839-41 υποκίνησε για πρώτη φορά την επίσημη ελληνική αλυτρωτική πολιτική υπό την ηγεσία του γαλλόφιλου πρωθυπουργού Ιωάννη Κωλέττη με αφορμή την κατάσταση στην Κρήτη. Το νησί είχε παραχωρήσει ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ στον Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου το 1830 ως ανταμοιβή για τη συμμετοχή του στην προσπάθεια καταστολής της Ελληνικής Επανάστασης και της απώλειας του αιγυπτιακού στόλου στη ναυμαχία του Ναβαρίνου. Λόγω της αιγυπτιακής κακοδιοίκησης και βαριάς φορολογίας οι Κρήτες ζήτησαν το 1833 να τεθούν υπό την προστασία των τριών μεγάλων δυνάμεων, αίτημα το οποίο αυτές απέρριψαν. Η αναβίωση όμως του Κρητικού ζητήματος εκείνη την εποχή εξελισσόταν στο πλαίσιο του βρεταννο-γαλλικού ανταγωνισμού. Κατά την επόμενη φάση της αιγυπτιακής κρίσης το 1839 η Βρεταννία αξίωσε από τον Μεχμέτ Αλή να εκκενώσει την Μικρά Ασία μαζί με την Κιλικία και τη νότια Συρία. Το νησί επανήλθε στην οθωμανική κυριαρχία το 1840. Η μεταβολή κυριαρχίας έδωσε το έναυσμα για νέα κρητική επανάσταση.²³

Τόσο το στέμμα, όσο και η κοινή γνώμη και οι παροπλισμένοι πια οπληρχηγοί του '21 ζήτησαν να ωφεληθούν από τη δύσκολη θέση στην οποία βρισκόταν ο σουλτάνος ενισχύοντας άτακτα στρατιωτικά σώματα στην Κρήτη και τα βόρεια σύνορα της χώρας. Το Φεβρουάριο του 1841 οι Χριστιανοί της Κρήτης επαναστάτησαν κατά της Τουρκίας μετά τη συνθήκη του Λονδίνου του προηγούμενου έτους, η οποία τους είχε επαναφέρει κάτω από την κυριαρχία του σουλτάνου. Η επανάσταση αυτή κατεστάλη από τις δυνάμεις της Τουρκίας, ενώ η Ελλάδα δεν ήταν σε καμία θέση να την υποστηρίξει.²⁴

22 Anderson, 106–09.

23 Λάσκαρις, 86–95.

24 Éd. Driault και M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce* (Παρίσι: 1925) II,

Η Ελλάδα όχι μόνο ήταν ανέτοιμη να καρπωθεί οφέλη από την κρίση των Στενών, αλλά απέτυχε επίσης να εξομαλύνει τις σχέσεις της με την Πύλη. Ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος, υπουργός εξωτερικών σε μια χωρίς πρωθυπουργό αυλική κυβέρνηση, υπό τον απόλυτο έλεγχο του Όθωνα, επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη το Νοέμβριο του 1839. Η επίσκεψη πραγματοποιήθηκε με την ευκαιρία της ανάρρησης του σουλτάνου Αβδούλ Μετζίτ στον οθωμανικό θρόνο και της προκήρυξης του διατάγματος του Gülhane. Το διάταγμα, έργο του νέου Μεγάλου Βεζίρη Ρεσίντ Μουσταφά πασά υπό την πίεση της βρεταννικής πολιτικής κατά τις αντιλήψεις του Palmerston, προέβλεπε μεταρρυθμίσεις στη διακυβέρνηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα ισονομία, εξασφάλιση της ζωής, τιμής και περιουσίας όλων των υπηκόων και δίκαιο φορολογικό σύστημα. Το διάταγμα του Gülhane, παρά το γενικό και ασαφή του χαρακτήρα, σήμανε την έναρξη της περιόδου των μεταρρυθμίσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία διήρκεσε σαράντα χρόνια και επηρέασε την εξέλιξη των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας και τις σχέσεις μεταξύ τους και με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Το πρώτο ταξίδι Έλληνα υπουργού εξωτερικών στην Πόλη, που πραγματοποίησε ο Κ. Ζωγράφος, απέληξε στην υπογραφή ελληνοτουρκικής εμπορικής συμφωνίας το Μάρτιο του 1840. Με την επιστροφή του όμως στην Ελλάδα, ο Ζωγράφος αντιμετώπισε θύελλα αντιδράσεων και δεν μπόρεσε να στηρίξει τη συνθήκη αυτή, η οποία, στο μέσο μάλιστα της Ανατολικής κρίσης, απορρίφθηκε από την κυβέρνηση και το σύνολο της κοινής γνώμης.²⁵

Πίνακας 2: Χρονολόγιο διεθνών συμφωνιών για τα Στενά(1809-1841)

1809, Ιανουάριος	Συνθήκη Δαρδανελίων
1833, Ιούλιος	Συνθήκη Ουνκιάρ Σκελεσί
1841, Ιούνιος	Σύμβαση των Στενών

Μετά τη νέα τροπή του Ανατολικού ζητήματος το 1841, ακολούθησε περίοδος

212-20.

25 Όπ.π., II, 198-202.

ηρεμίας στο Ανατολικό ζήτημα. Η Ρωσία όμως επανήλθε στην πολιτική της διάβρωσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με την ενίσχυση εθνικών κινήματων. Τώρα όμως η επιλογή αυτή της ρωσικής πολιτικής άρχισε να θίγει τα συμφέροντα της Αυστρίας, της οποίας οι πολυεθνείς πληθυσμοί αποκτούσαν πολιτικές διεκδικήσεις, οι οποίες απείλησαν την ενότητα της αυτοκρατορίας με τις επαναστατικές εξεγέρσεις του 1848. Την ίδια εποχή η Αυστρία επιζητούσε εμπορικές διεξόδους νότια στις σλαβικές περιοχές των Βαλκανίων και στους εμπορικούς δρόμους του Δούναβη προς τον Εύξεινο Πόντο και την Ανατολική Μεσόγειο. Η Αυστρία έτσι άρχισε και πάλι να αποκτά περισσότερο ενεργό ανάμειξη στο Ανατολικό ζήτημα.

Η επόμενη ευκαιρία για τον ελληνικό αλυτρωτισμό παρουσιάστηκε όταν εξερράγη ο Κριμαϊκός πόλεμος. Αφετηρία του πολέμου ήταν ο ανταγωνισμός Ρωσίας και Γαλλίας για τον έλεγχο των Αγίων Τόπων. Ο μεν Ναπολέων Γ΄ επιζητούσε να στηρίξει το νέο δικτατορικό του καθεστώς στην εύνοια των Γάλλων ρωμαιοκαθολικών, ενώ ο Τσάρος Νικόλαος Α΄ αποσκοπούσε στη διεύρυνση των δικαιωμάτων προστασίας που ισχυριζόταν ότι είχε εξασφαλίσει η Ρωσία από τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) πάνω στο σύνολο των ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Πύλη αρνείτο μια τόσο εξόφθαλμη παραβίαση της κυριαρχίας της και, αφού η Ρωσία έκανε περισσότερο αισθητή την πίεσή της εισβάλλοντας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες τον Ιούλιο του 1853, η Οθωμανική Αυτοκρατορία κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Ρωσίας τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Το άμεσο αποτέλεσμα ήταν η καταστροφή του τουρκικού στόλου στη Σινώπη το Νοέμβριο, σοβαρό γεγονός με διεθνείς επιπτώσεις, το οποίο θορύβησε τη Γαλλία αλλά και τη Βρεταννία, τόσο για την τύχη της αυτοκρατορίας, όσο και ειδικότερα για την ασφάλεια των Στενών. Η ευρωπαϊκή σύρραξη που ακολούθησε από το Μάρτιο 1854 κράτησε ως το Φεβρουάριο 1856, αλλά περιορίστηκε γεωγραφικά μόνο στην περιοχή της Κριμαίας, όπου βρισκόταν ο Ρωσικός ναύσταθμος της Μαύρης Θάλασσας, και κατέληξε στην ήττα των ρωσικών δυνάμε-

ων.²⁶

Η φιλορθόδοξη θέση της Ρωσίας ενθάρρυνε τους Έλληνες να επωφεληθούν από τη δυσχερή θέση της Τουρκίας, ιδίως μετά την καταστροφή του Οθωμανικού στόλου στη Σινώπη. Ο Όθων, η βασίλισσα Αμαλία, σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, των αξιωματικών του στρατού, των καθηγητών και φοιτητών του Πανεπιστημίου αλλά και Επτανήσιοι και Έλληνες των κοινοτήτων του εξωτερικού συμμετείχαν στη γενική εθνική κινητοποίηση, οικονομική και πολεμική. Οι εθνικές εξεγέρσεις στην ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία ως τη Χαλκιδική βρήκαν υποστήριξη σε πολεμοφόδια, εθελοντές και στελέχη του ελληνικού στρατού. Η διπλωματικές σχέσεις της Αθήνας με την Πύλη διακόπηκαν. Οι πρέσβεις της Γαλλίας και της Αγγλίας πίεζαν τον βασιλιά να αναστείλει την ενίσχυση των επαναστατών και να ανακαλέσει τους αξιωματικούς που συμμετείχαν στην εξέγερση, ενώ όσα μέλη της κυβέρνησης του Αντωνίου Κριεζή διαφωνούσαν με την επιθετική πολιτική του Όθωνα υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους. Η διακυβέρνηση του Όθωνα προσέλαβε ιδιαίτερα απολυταρχικό χαρακτήρα, ενώ ταυτόχρονα, έχοντας υιοθετήσει μια ασυμβίβαστη αλυτρωτική πολιτική, το βασιλικό ζεύγος αποκτούσε το λαϊκό έρεισμα που ως τότε δεν είχε επιτύχει.

Η εθνική κινητοποίηση όμως έλαβε τέλος τον Μάιο 1854, όταν η Γαλλία και η Αγγλία αποβίβασαν στρατό και κατέλαβαν τον Πειραιά ενώ στη συνέχεια εγκαταστάθηκαν και στην Αθήνα μεταφέροντας μια νέα λοιμώδη ασθένεια, τη χολέρα, από την οποία πέθανε περίπου το 10 τοις εκατό των κατοίκων της πόλης. Οι δύο δυνάμεις επέβαλαν ουδετερότητα στον Όθωνα και ταυτόχρονα αντικατάσταση της κυβέρνησης Κριεζή με κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, η οποία επονομάστηκε “υπουργείο κατοχής”. Η νέα κυβέρνηση απομάκρυνε το ελληνικό κράτος από τη δίνη του Ανατολικού Ζητήματος και στράφηκε προς την εσωτερική αναδιοργάνωση της χώρας. όταν επαναλήφθηκαν οι διπλωματικές σχέσεις, οι δύο χώρες

²⁶ Λάσκαρις, 108–16; Anderson, 129–32.

υπέγραψαν τον Ιούνιο 1855 την πρώτη ελληνοτουρκική “Συνθήκη Εμπορίου και Ναυτιλίας”, την γνωστή ως Συνθήκη της Κάνλιτζας, και τον επόμενο χρόνο τη σύμβαση για την καταδίωξη της ληστείας. Μετά τη λήξη μάλιστα του Κριμαϊκού πολέμου, στις αρχές του 1857 εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα για πρώτη φορά διεθνής επιτροπή οικονομικού ελέγχου των τριών μεγάλων δυνάμεων που είχαν εγγυηθεί το δάνειο του 1833. Η επιτροπή υπέβαλε στην ελληνική κυβέρνηση το πόρισμά της μετά από εργασία δύο ετών, αλλά οι εισηγήσεις της δεν λήφθηκαν υπόψη. Αξίζει επίσης να τονιστεί ότι, η εκτροπή των σχέσεων των ελληνικών κομμάτων με τις μεγάλες δυνάμεις με αφορμή την αγγλογαλλική κατοχή, συνέβαλε ουσιαστικά στο τέλος του συστήματος των ξενικών κομμάτων.²⁷

Ο Κριμαϊκός πόλεμος τερματίστηκε με τη συνθήκη των Παρισίων της 18/30 Μαρτίου 1856, στην οποία αποτυπώνονταν οι νέες ισορροπίες του Ανατολικού ζητήματος. Η Οθωμανική αυτοκρατορία αναβαθμιζόταν ως ισότιμο μέλος της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας, η ακεραιότητά της τίθετο κάτω από την εγγύηση των μεγάλων δυνάμεων, η ναυσιπλοΐα του Δούναβη αλλά και το καθεστώς των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών τίθετο κάτω από την εποπτεία των μεγάλων δυνάμεων και όχι μόνο της Ρωσίας, η δε Μαύρη Θάλασσα αποστρατιωτικοποιείτο. Σε χωριστή συνθήκη των Παρισίων της 3/15 Απριλίου μεταξύ Βρεταννίας, Γαλλίας και Αυστρίας η απειλή κατά της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθίστατο *casus belli*, αιτία πολέμου, για τις τρεις αυτές δυνάμεις.²⁸

Η αποστρατιωτικοποίηση της Μαύρης Θάλασσας, μεγάλο πλήγμα κατά της ρωσικής αυτοκρατορίας, την εξώθησε σε στροφή εσωτερικής ανασυγκρότησης, ενώ οι εγγυήσεις για την ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, συνέπιπταν με την

²⁷ Λάσκαρις, 117–18; Douglas Dakin, *The Unification of Greece, 1770–1923* (Λονδίνο: Ernest Benn Ltd, 1972) 84–85.

²⁸ Anderson, 141–44 Λάσκαρις, 122–26; Clayton, 114–15.

αποδοχή της τελευταίας στο στενό κύκλο των μεγάλων δυνάμεων, οι οποίες προσδιόριζαν τη διεθνή νομιμότητα. Εξαιτίας όμως της αστάθειας στις ενδοευρωπαϊκές ισορροπίες το κύρος των συνθηκών του 1856 τέθηκε σε αμφισβήτηση σύντομα, έτσι ώστε οι δύο αυτοί όροι της συνθήκης των Παρισίων, δηλαδή η αποστρατιωτικοποίηση της Μαύρης Θάλασσας και οι εγγυήσεις υπέρ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν διατηρήθηκαν σε ισχύ για πολύ. Το 1870 η Ρωσία εκμεταλλεύτηκε την ήττα της Γαλλίας από την Πρωσία και σε συνεννόηση με τη Γερμανία και την Αυστρία αναθεώρησαν τους σχετικούς όρους της συνθήκης των Παρισίων. έτσι ο ρωσικός στόλος επανήλθε στη Μαύρη Θάλασσα.²⁹ Εξ άλλου επτά χρόνια αργότερα, το 1877, όταν η Ρωσία επετέθη στην Τουρκία για να υποστηρίξει τους εξεγερμένους Σλάβους των Βαλκανίων, οι εγγυήσεις του 1856 δεν τέθηκαν σε εφαρμογή από τη Βρετανία και την Αυστρία για να αποτρέψουν τις εδαφικές απώλειες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Την ίδια προσωρινή διάρκεια είχε και η συμμετοχή της Πύλης στην Ευρωπαϊκή Συμφωνία, η οποία λησμονήθηκε στην επόμενη κρίση του Ανατολικού ζητήματος.

Η Ελλάδα και οι εθνότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1856-1878)

Απαλλαγμένες προσωρινά από την απειλή της Ρωσίας, την οποία είχαν αποκλείσει από τη Μαύρη Θάλασσα και τη Μεσόγειο, οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις είχαν στρέψει την προσοχή τους προς τις μεταξύ τους προστριβές, τις οποίες προκαλούσε ο αγώνας για την ενοποίηση δύο νέων εθνικών κρατών στο κέντρο της ηπείρου, των Ιταλών και των Γερμανών. Στην εξωτερική πολιτική της Ρωσίας ωστόσο εξελίσσονταν δύο αντικρουόμενες τάσεις. Η μία αποσκοπούσε στη διατήρηση της ειρήνης και λάμβανε υπόψη της τις ευρωπαϊκές ισορροπίες, με εκφραστή τον υπουργό εξωτερικών πρίγκηπα Αλέξανδρο Γκορτσάκωφ. Η άλλη εμπνεόταν από τις πανεθνικιστικές ιδέες των πανσλαβιστών, που αποσκοπούσαν στην κινητοποίηση όλων των σλαβικών λαών, με διπλωματικό εκφραστή τον Νικόλαο Ιγνάτιεφ, Ρώσο πρεσβευτή

²⁹ Anderson, 90.

στην Κωνσταντινούπολη από το 1864. έτσι ο πανσλαβισμός έπαιρνε την θέση της ορθοδοξίας στο ιδεολογικό οπλοστάσιο της Ρωσίας, αλλά απέβλεπε σε άλλη ιδεατή κοινότητα, τη σλαβική "φυλή", και όχι τη θρησκευτική, των Ορθοδόξων, επομένως και των Ελλήνων. Η καχυποψία όμως των Πολωνών της υπηκόων εξασφάλιζε ότι η απήχηση και η στόχευση του ρωσικού πανσλαβισμού διατηρούσε ένα φιλορθόδοξο υπόβαθρο. Η πολιτική μάλιστα του Ιγνάτιεφ στην Κωνσταντινούπολη αποσκοπούσε να εξουδετερώσει τη γαλλική, ρωμαιοκαθολική, επιρροή στους κόλπους του συγκροτούμενου βουλγαρικού έθνους.

Ως αντάλλαγμα προς τις δυτικές δυνάμεις για την αναβάθμιση και ενίσχυση της διεθνούς θέσης της Τουρκίας το 1856 ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ, συνεχίζοντας την πολιτική των μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ) εξέδωσε στις 18 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1856, δηλαδή πριν από την υπογραφή της συνθήκης των Παρισίων, το διάταγμα "Χάτι χουμαγιούν". Το διάταγμα αυτό προέβλεπε πλήρη ισότητα των Οθωμανών υπηκόων, ανεξάρτητα από θρησκεία και "φυλή" και άνοιγε την προοπτική μετασχηματισμού της αυτοκρατορίας σε ευνομούμενο κράτος με σύγχρονους, ευρωπαϊκούς θεσμούς. Ο εκσυγχρονισμός αυτός της Τουρκίας όμως απελευθέρωσε φιλελεύθερες δυνάμεις, ενώ αποτέλεσε περαιτέρω έναυσμα για εθνικές κινητοποιήσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Αυτές οι δραστηριότητες με τη σειρά τους έφεραν τις εθνότητες της αυτοκρατορίας σε σύγκρουση μεταξύ τους για πρώτη φορά. Η εθνική ανομοιογένεια της αυτοκρατορίας αναδείκνυε νέες αντιφάσεις, άγνωστες στα νέα εθνικά κράτη, τα οποία από τη σύστασή τους εκλαμβάνονταν εκείνη την εποχή ως εθνικά ομοιογενή. Ως προς αυτό το χαρακτηριστικό λοιπόν η Οθωμανική αυτοκρατορία έμοιαζε με την Αυστροουγγαρία και, όλο και περισσότερο, με τη Ρωσία.

Η νέα διοικητική οργάνωση της αυτοκρατορίας εξασφάλιζε τη συμμετοχή των εθνοτήτων (*millet*). Λάμβανε όμως μέτρα και για την εσωτερική οργάνωση των εθνοτήτων. Για τη διοίκηση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σχηματίστηκε Εθνοσυνέλευση (1858-1860) από κληρικούς και λαϊκούς, η οποία συνέταξε τους Γε-

νικούς Κανονισμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους προέβλεπαν Ιερά Σύνοδο και Μικτό Εθνικό Συμβούλιο. Στο νέο θεσμικό πλαίσιο, σε όλα τα νέα διοικητικά όργανα, εξελίχθηκε ο εθνικός ανταγωνισμός μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, ο οποίος έλαβε οξύτατη μορφή τις δεκαετίες που ακολούθησαν. Έτσι και τα εκκλησιαστικά ζητήματα της περιοχής υπέστησαν τις συνέπειες του Ανατολικού ζητήματος. Οι διαμάχες επικεντρώθηκαν σε δύο ζητήματα:

1. τη θέση του Βουλγαρικού έθνους στην εκκλησιαστική ιεραρχία και
2. την τύχη της Μακεδονίας.

Τη λύση, ασφαλώς μόνο στη διοικητική εκκρεμότητα, έδωσε η ίδια η Πύλη με την ανακήρυξη της Βουλγαρικής Εξαρχίας με έδρα την Κωνσταντινούπολη το 1870 χωρίς τη συγκατάθεση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Το Πατριαρχείο κήρυξε Σχίσμα με τη Βουλγαρική εξαρχία το 1872 κατηγορώντας τους Βουλγάρους για “φυλετισμό”. Ο ανταγωνισμός μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων έλαβε από τότε καθαρότερο πολιτικό και πολιτιστικό χαρακτήρα.³⁰

Οι νέες συνθήκες μετά τη συνθήκη των Παρισίων του 1856 διαμόρφωναν αρνητικό διεθνές πλαίσιο για τις εθνικές βλέψεις του ελληνικού κράτους και επομένως αιτία αντιπαράθεσης των μεγάλων δυνάμεων με τον βασιλιά της Ελλάδας Όθωνα. Λόγω της επιμονής του στην αλυτρωτική πολιτική και της άρνησής του να ικανοποιηθεί με την παραχώρηση από τη Βρεταννία των Ιονίων νήσων ως εδαφικό αντάλλαγμα, τον εγκατέλειψαν στις επιθέσεις του φιλελεύθερου αντιδυναστικού κινήματος, που τον ανέτρεψε τον Οκτώβριο του 1862. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής είχαν μάλιστα ξεκινήσει το 1861 οι πρώτες μυστικές ελληνοσερβικές διαπραγματεύσεις στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των πρεσβευτών Γαράσανιν και Ρενιέρη για συνεργασία κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.³¹

³⁰ Λάσκαρις, 259–73.

³¹ Όπ.π., 216–19.

Η σοβαρότερη κινητοποίηση της Ελλάδας σημειώθηκε με την ευκαιρία της Κρητικής Επανάστασης το 1866. Οι χριστιανοί της Κρήτης ήσαν δυσαρεστημένοι διότι, ακόμη και μετά τη έκδοση του Χάτι Χουμαγιούν , η τύχη τους δεν βελτιώθηκε. Μετά από μια περίοδο επαναστατικής αναταραχής το 1858, ξεσηκώθηκαν το 1866 ζητώντας ένωση με την Ελλάδα, κάτω μάλιστα από την επίδραση του Γαριβαλδινού κινήματος, της ένωσης των Επτανήσων αλλά και με την ενθάρρυνση των Ρώσων πανσλαβιστών, που επιδίωκαν να στρέψουν το ενδιαφέρον των Ελλήνων από τα βόρεια σύνορα του Ελληνικού βασιλείου προς νότον. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι από την εποχή αυτή κατά τη συλλογιστική της ρωσικής διπλωματίας κάθε κέρδος υπέρ των Ελλήνων στην Κρήτη έπρεπε να αντισταθμίζεται από αντίστοιχο κέρδος υπέρ των σλαβικών πληθυσμών στη Μακεδονία. έτσι εξηγείται η συστηματική στήριξη της Ρωσίας στο εξής στην υπόθεση της Κρήτης. Η στήριξη αυτή επισφραγίστηκε σε δυναστικό επίπεδο με τον γάμο του βασιλιά Γεώργιου με την ρωσίδα μεγάλη δούκισσα Όλγα τον Οκτώβριο 1867. Η ελληνική πολιτική επομένως λάμβανε υπόψη της τις ρωσικές επιδιώξεις και προσπαθούσε να μη θυσιάζει τη Μακεδονία κατά τη διεκδίκηση της Κρήτης.

Η Ελλάδα ενίσχυε τον Κρητικό αγώνα μόνο ανεπίσημα με εθελοντές, χρήματα, περίθαλψη του μεγάλου ρεύματος προσφύγων στη χώρα, και με τη λειτουργία πατριωτικών επιτροπών, όπως η Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή. Η επανάσταση κατεστάλη με βία από τον τουρκικό στρατό, παρόλο που η Πύλη είχε προσπαθήσει να κατευνάσει την εξέγερση των Χριστιανών εκχωρώντας τον Οργανικό Νόμο του 1868, ο οποίος προέβλεπε ίσα δικαιώματα Χριστιανών και Μουσουλμάνων, συμμετοχή Χριστιανών στη διοίκηση του νησιού, στα αιρετά σώματα και τη δικαιοσύνη.³²

Η Κρητική Επανάσταση συνέπεσε με την αναζωπύρωση των εθνικών κινήματων στη Σερβία και το Μαυροβούνιο, υποτελείς ακόμη του Σουλτάνου, οι οποίοι

³² Domna Dontas, *Greece and the Great Powers, 1863–1875*, IMXA (Θεσσαλονίκη, 1966) 116–17.

είχαν συνάψει συμφωνίες μεταξύ τους αλλά και με τη Ρουμανία και τους Βουλγάρους. Αποβλέποντας σε γενικευμένη εξέγερση των χριστιανών της Βαλκανικής, που θα προκαλούσε παρέμβαση στην Πύλη των μεγάλων δυνάμεων, από την οποία και μόνο ήλπιζε ότι θα ωφελείτο η Κρήτη, ο πρωθυπουργός Α. Κουμουνδούρος και ο υπουργός εξωτερικών Χ. Τρικούπης προχώρησαν σε διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση του Σέρβου ηγεμόνα Μιχαήλ Οβρένοβιτς. Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν στην υπογραφή της πρώτης ελληνικής συμμαχίας, αυτήν του Vöslau, πόλης κοντά στη Βιέννη, τον Αύγουστο 1867. Η πτώση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου και η παύση του Γαράσανιν από την σερβική κυβέρνηση στο τέλος του ίδιου έτους αλλά και η δολοφονία του Μιχαήλ Οβρένοβιτς το Μάιο 1868 δεν επέτρεψαν την επικύρωση της συμμαχίας.³³ Ταυτόχρονα η επικράτηση των τουρκικών όπλων στην Κρήτη και του τουρκικού στόλου στο Αιγαίο, οι πιέσεις της Βρεταννίας και της Γαλλίας στον ελληνικό θρόνο υποχρέωσαν την κυβέρνηση του Θρασύβουλου Ζαΐμη να δεχθεί τους όρους της διάσκεψης των μελών της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας στο Παρίσι για τερματισμό του αγώνα στην Κρήτη τον Ιανουάριο/Φεβρουάριο 1869.³⁴ Από τότε γεωπολιτικοί προσδιορισμοί έκαναν τον βασιλιά Γεώργιο να κρατάει εκτός κυβερνήσεως με αλληπάλληλες νόθες εκλογές τον ρωσόφιλο πολιτικό ηγέτη Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, αποτελούσαν δηλαδή την αιτία παραβίασης του συντάγματος και νόθευσης του πολιτεύματος. Η πολιτική αυτή ανωμαλία τερματίστηκε το 1875 με τη θέσπιση της αρχής της δεδηλωμένης πλειοψηφίας, την υιοθέτηση δηλαδή κοινοβουλευτικού πολιτικού συστήματος.

Γύρω στο 1870 οι ισορροπίες στην ανατολική Μεσόγειο άλλαξαν οριστικά. Τομή στην ιστορία του Ανατολικού ζητήματος αποτέλεσε η κατασκευή της διώρυγας του Σουέζ, η οποία άνοιξε το θαλάσσιο δρόμο ανάμεσα στη Μεσόγειο και την Ερυθρά

³³ Λάσκαρις, 222–26.

³⁴ Driault και Lhéritier, III, 288–323; Dontas, 141–55.

Θάλασσα και ολοκληρώθηκε το 1869 με γαλλική πρωτοβουλία και κεφάλαια. Το ευρωπαϊκό εμπόριο και οι στρατιωτικές μετακινήσεις από και προς την Ινδία δεν υποχρεώνονταν πια να περιπλέουν την Αφρική. Σταδιακά το γεωπολιτικό βάρος της Αιγύπτου αυξανόταν μαζί με εκείνο της Κύπρου, ενώ η σημασία των Στενών του Βοσπόρου μειωνόταν ανάλογα. Οι διπλωματικές επιλογές των μεγάλων δυνάμεων προσαρμόζονταν με αργούς ρυθμούς στις νέες συνθήκες, ενώ η θέση της Ελλάδας και των εδαφών που διεκδικούσε αποκτούσαν και αυτά νέα σημασία. Σχεδόν ταυτόχρονα οριστικοποιήθηκε η ενοποίηση της Γερμανίας κάτω από το σκήπτρο του βασιλιά της Πρωσίας, ο οποίος στέφθηκε αυτοκράτορας της Γερμανίας το 1871. Τόσο η Γαλλία όσο και η Αυστρία είχαν δεχθεί σοβαρά πλήγματα στη διεθνή τους θέση, την εποχή μάλιστα που η Ρωσία υπέφερε από διχογνωμία στη δική της πολιτική. Έτσι εμφανιζόταν στην ευρωπαϊκή σκηνή ένας νέος, και μάλιστα δυναμικός, παίκτης. Ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης άλλαζε δραματικά. Ωστόσο κατά την πρώτη εικοσαετία της ύπαρξής της η Γερμανία κάτω από την πολιτική καθοδήγηση του καγκελάριου Otto von Bismark προσπάθησε να συντηρήσει την υφιστάμενη ισορροπία ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης, από τις οποίες φοβόταν μη βρεθεί σε διπλωματική απομόνωση και με τις οποίες, για το λόγο αυτό, προσπάθησε να αποφύγει κάθε σύγκρουση. Προσπαθούσε ταυτόχρονα να αποφύγει μια διμέτωπη αντιπαράθεση με Γαλλία και Ρωσία. Η γερμανική πολιτική άλλαξε για να ακολουθήσει τις άλλες δυνάμεις στον παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό ανταγωνισμό, όταν ο Kaiser Γουλιέλμος Β΄ απομάκρυνε τον Bismark από την εξουσία το 1890.

Μέσα στο νέο αυτό ευρωπαϊκό σκηνικό ξέσπασε νέα κρίση του Ανατολικού ζητήματος. Το καλοκαίρι του 1875 σημειώθηκαν εξεγέρσεις στην Ερζεγοβίνη κατά της αυθαιρεσίας των Οθωμανικών αρχών στη συγκέντρωση των φόρων. Η εξέγερση εξελίχθηκε σε πόλεμο της Σερβίας κατά της Πύλης και σε πίεση των μεγάλων δυνάμεων για εφαρμογή διοικητικών μεταρρυθμίσεων στην Ευρωπαϊκή Τουρκία. Τον επόμενο χρόνο οι ωμότητες των Τούρκων κατά των εξεγερμένων Βουλγάρων και η σφαγή

του Γάλλου και του Γερμανού προξένου στη Θεσσαλονίκη από τον τουρκικό όχλο δημιούργησαν ισχυρό αντιτουρκικό κλίμα στην Ευρώπη και ιδίως στη Βρεταννία. Η Πύλη αναγγέλλει την θέσπιση φιλελεύθερου συντάγματος τον Δεκέμβριο 1876, για να αφοπλίσει τις πιέσεις των Ευρωπαίων ηγετών, που είχαν συγκεντρωθεί σε διάσκεψη στην Κωνσταντινούπολη. Επιδίωξη της διάσκεψης των ευρωπαϊκών δυνάμεων ήταν να υποχρεώσουν την αυτοκρατορία να προχωρήσει σε ουσιαστικότερες μεταρρυθμίσεις υπέρ των λαών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας. Το γενικότερο όμως αντιτουρκικό κλίμα στην Ευρώπη δυσχέρανε τις δυτικές δυνάμεις να υποστηρίξουν την Πύλη, όταν αυτή δέχθηκε την επίθεση του ρωσικού στρατού το 1877.³⁵

Με αρκετή δυσκολία τα ρωσικά όπλα επέβαλαν τη θέλησή τους στην Πύλη με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, η οποία δημιουργούσε Βουλγαρική αυτόνομη ηγεμονία από τον Δούναβη με διέξοδο στο Αιγαίο, και με εδάφη όπως η Θράκη και η Μακεδονία, τα οποία διεκδικούσαν οι Έλληνες αλλά και οι Σέρβοι. Η Θεσσαλονίκη με την Χαλκιδική παρέμεναν τουρκικές αλλά αποκομμένες από την οθωμανική πρωτεύουσα και την υπόλοιπη αυτοκρατορία. Η Βρεταννία και η Αυστρία, των οποίων εθίγοντο τα στρατηγικά συμφέροντα κινητοποιήθηκαν για την αναθεώρηση της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου σε νέα διάσκεψη της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας στο Συνέδριο του Βερολίνου, εξέλιξη την οποία η εξαντλημένη πλέον Ρωσία δεν ήταν σε θέση να αποτρέψει. Η Ρωσία μάλιστα υπέγραψε σχετική συμφωνία με τη Βρεταννία τον Ιούνιο 1878, που περιλάμβανε τις υποχωρήσεις, τις οποίες είχε δεχθεί. Αμέσως μετά την αγγλορωσική συμφωνία, η Βρεταννία υπέγραψε στην Κωνσταντινούπολη συνθήκη με την Πύλη, με την οποία η Βρεταννία αναλάμβανε τη διοίκηση της Κύπρου έναντι φόρου υποτέλειας προς την Πύλη, με αντάλλαγμα προς την Αυστρία να δεχθεί την αυστριακή κατοχή της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης.³⁶

³⁵ Anderson, 184–92.

³⁶ Λάσκαρις, 275–300; Anderson, 198–210; Evangelos Kofos, *Greece and the East-*

Το Συνέδριο του Βερολίνου στη συνέχεια αναθεώρησε τη διμερή ρωσοτουρκική συνθήκη του Αγίου Στεφάνου σχετικά με τη Βουλγαρία, η οποία περιορίστηκε στην περιοχή πάνω από τη Ροδόπη και διαιρέθηκε σε ένα τμήμα αυτόνομο υποτελές στην Πύλη, την Ανατολική Ρωμυλία, με πρωτεύουσα τη Φιλιππούπολη και με Χριστιανό διοικητή που διορίζε η Πύλη, και σε ένα δεύτερο, τη Βουλγαρία, με καθεστώς αυτονομίας, πρωτεύουσα τη Σόφια και Χριστιανό ηγεμόνα που θα επέλεγαν οι κάτοικοι με επικύρωση της Πύλης και συναίνεση των ευρωπαϊκών δυνάμεων.³⁷ Η διευθέτηση όμως αυτή σύντομα αποδείχθηκε επισφαλής και η Βουλγαρία αποτέλεσε μία από τις εστίες αστάθειας στα Βαλκάνια, σημείο σύγκρουσης βρεταννικών, ρωσικών και γερμανικών επιρροών.

Στο εσωτερικό της Ελλάδας, όσο διαρκούσε ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, η μόνιμη διαφωνία γύρω από την προοπτική εισόδου στον πόλεμο πήρε τη μορφή παρατεταμένης κυβερνητικής κρίσης. Τελικά τον Ιούνιο 1877 σχηματίστηκε "οικουμενική" κυβέρνηση από όλα τα κόμματα με συμβολικό πρωθυπουργό τον ναύαρχο Κωνσταντίνο Κανάρη. Η οικουμενική κυβέρνηση εξασφάλιζε την πολιτική αδράνεια χωρίς τον κίνδυνο ακυβερνησίας. Όταν πλέον γινόταν σαφές ότι επέκειτο ανακωχή, οι ελληνικές δυνάμεις πραγματοποίησαν εισβολή στο τουρκικό έδαφος για να αποσυρθούν αμέσως μετά ελπίζοντας ότι είχαν θέσει τους όρους συμμετοχής στην πιθανή διανομή των εδαφών της ευρωπαϊκής Τουρκίας.³⁸

Η στρατιωτική εισβολή των ελληνικών δυνάμεων στη Θεσσαλία και την ήπειρο έδωσε το έναυσμα για εξεγέρσεις στην Κρήτη, τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία. Στην πραγματικότητα το Συνέδριο του Βερολίνου παρέπεμψε τις ελληνικές διεκδικήσεις στις καλές υπηρεσίες των μεγάλων δυνάμεων για διευθέτηση σε συνεννόηση με

ern Crisis, 1875–1878 (Θεσσαλονίκη: IMXA, 1975) 198.

³⁷ Anderson, 211 Λάσκαρις, 298–301; Kofos, 244–45.

³⁸ Λάσκαρις, 289–98; Kofos, 109, 138–42.

την Πύλη. Οι διαπραγματεύσεις αυτές κατέληξαν στην υπογραφή της συνθήκης της Κωνσταντινούπολης και την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881. Η Κρήτη εξάλλου απέσπασε από την Πύλη τη Σύμβαση της Χαλέπας του Οκτωβρίου του 1878, η οποία ενίσχυε και διεύρυνε τους όρους του Οργανικού Νόμου του 1868, που η Πύλη είχε συστηματικά παραβιάσει. Η Σύμβαση της Χαλέπας προέβλεπε διορισμό Χριστιανού διοικητή και αναγνώριση της ελληνικής ως δεύτερης επίσημης γλώσσας. Οι μεταρρυθμίσεις της διοίκησης της Κρήτης αποτέλεσαν το υπόδειγμα για τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις, τις οποίες οι μεγάλες δυνάμεις προσπάθησαν να εισαγάγουν αργότερα στη Μακεδονία, τη Θράκη και την ήπειρο.³⁹

Ta νέα κράτη στα Βαλκάνια (1878-1908)

Η επίλυση της κρίσης του 1875-78 στο συνέδριο του Βερολίνου και οι επί μέρους συμφωνίες που ακολούθησαν, δεν εξάλειψε τον ανταγωνισμό μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην περιοχή. Στο νέο σκηνικό εμφανίστηκαν ισχυρότερες οι δυνάμεις της κεντρικής Ευρώπης με την συμμαχία μεταξύ Γερμανίας και Αυστρίας το 1879, ενώ η Αυστρία ισχυροποίησε τη θέση της στα Βαλκάνια αφού κατέλαβε την Βοσνία και την Ερζεγοβίνη. Η Ρωσία υπέστη καθοριστική για το μέλλον της ήττα στη διπλωματική της αναμέτρηση με τις άλλες μεγάλες δυνάμεις και έστρεψε τον επεκτατισμό της προς την κεντρική και ανατολική Ασία, περιοχή στην οποία μετατοπίστηκε σε μεγάλο βαθμό η αντιπαράθεσή της με τα βρετανικά συμφέροντα. Ωστόσο, μετά την ήττα της στο ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο το 1905 ανανέωσε το ενδιαφέρον της για τα Βαλκάνια και τους εκεί σλαβικούς λαούς.

Πέρα από την εδαφική αύξηση, την οποία επέτυχε η Ελλάδα, νέο στοιχείο αποτέλεσε η αναγνώριση νέων ανεξάρτητων εθνικών κρατών, δηλαδή της Ρουμανίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου, και η δημιουργία της αυτόνομης ηγεμονίας

³⁹ Ευάγγελος Κωφός, *Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869-1881. Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασης στην προσάρτηση της Θεσσαλίας* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1981) 151-54.

της Βουλγαρίας, κρατικές μονάδες, άλλοτε αντικείμενα επιρροών των μελών της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας, όπως και παλαιότερα, και άλλοτε με δικό τους αυτόνομο ρόλο και δική τους διπλωματία, σε έναν ακόμη πιο σύνθετο πολιτικό χάρτη.

Επιπλέον στον παλιό αυτό χάρτη με τα νέα εθνικά πολιτικά περιγράμματα αυξανόταν η δυνατότητα επιρροής των χερσαίων δυνάμεων της κεντρικής Ευρώπης. Από αυτές η μεν Γερμανία διέθετε το δυναμισμό μιας νέας εθνικής οικονομίας. Η γειτονικότερη προς την περιοχή Αυστρία εκινείτο από τα ακόμη πιο πιεστικά γεωπολιτικά συμφέροντα της βιομηχανικής και εμπορικής της ανάπτυξης με δύο στόχους: τον Δούναβη και το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Στην Οθωμανική αυτοκρατορία τέλος ο σουλτάνος Αβδούλ Αζίζ έθεσε τέρμα στην περίοδο των Μεταρρυθμίσεων, η οποία δεν του είχε αποφέρει την υποστήριξη, που προσδοκούσε από τη δυτική Ευρώπη. Καχύποπτος έναντι της Βρεταννίας λόγω της στάσης της τελευταίας στην Ανατολική κρίση και το Συνέδριο του Βερολίνου αναζήτησε υποστήριξη από τη Γερμανία. Η Γερμανική διείσδυση συνοδεύτηκε από επενδύσεις για κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών.

Την καχυποψία του σουλτάνου δικαιολογούσαν επίσης η κατάληψη της Κύπρου το 1878 και της Αιγύπτου το 1882. Η τελευταία προκλήθηκε με αφορμή τα οικονομικά συμφέροντα των δυτικών δυνάμεων, ιδίως της Βρεταννίας η οποία είχε αγοράσει της μετοχές του ηγεμόνα της Αιγύπτου στη διώρυγα του Σουέζ, καθώς επίσης εξ αιτίας της επιμονής των δυνάμεων αυτών να διαχειριστούν το Αιγυπτιακό δημόσιο χρέος, ιδίως μετά την εγκατάσταση της γαλλοβρεταννικής συνδιαχείρισης το 1879. Η σύγκρουση αυτή γέννησε το εθνικιστικό κίνημα που κατέληξε σε αιματηρή εξέγερση και καταστολή του κινήματος του εθνικιστή αξιωματικού Αραμπί πασά από βρεταννικές δυνάμεις που βομβάρδισαν την Αλεξάνδρεια. Στη δύναμη αυτή μετείχε και η Ελλάδα με δύο πλοία, μετά οποία η Βρεταννία ζήτησε από τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη να βοηθήσει στην προστασία των Ελλήνων της Αλεξάνδρειας. Απουσίαζε όμως η Γαλλία, παρά τα εκτεταμένα συμφέροντα που είχε στην Αίγυπτο. Η βρεταννική επέμβαση το 1882 οδήγησε στην προσωρινή κατοχή της Αιγύπτου, η

οποία όμως παρατάθηκε και το 1914 κατέληξε στην ανάληψη προτεκτοράτου, λόγω της φιλογερμανικής στάσης της Τουρκίας στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. έτσι, η κατοχύρωση των στρατηγικών συμφερόντων με τον έλεγχο της Κύπρου και της Αιγύπτου υποβάθμιζαν σχετικά τη γεωπολιτική βαρύτητα των Βαλκανίων για τη Βρετανία.⁴⁰

Σε γενικές γραμμές λοιπόν κατά τις δεκαετίες μετά το συνέδριο του Βερολίνου ξεκινά μια ουσιαστική αναδιάταξη των επιρροών στην περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου. Η διεξαγωγή όμως της διπλωματίας των ενδιαφερομένων χωρών δεν απαλλάχθηκε αμέσως από τους παλαιούς τρόπους σκέψης. Για παράδειγμα η βρεταννική καχυποψία έναντι της Ρωσίας παρέμεινε οδηγός για τη διπλωματία της Αγγλίας στην περιοχή. Καθώς δε προσπαθούσε να εξασφαλίσει τα συμφέροντά της τόσο στη Μεσόγειο και το Σουέζ από τη Γαλλία και τη Γερμανία, όσο και στα Στενά από τη Ρωσία, αδυνατούσε να συνάψει συμμαχίες, αλλά οδηγούσε τις γεωπολιτικές εξελίξεις στη Μεσόγειο μόνη με τη δύναμη του στόλου της.

Μετά την ανατολική κρίση του 1875-1878 η Βρεταννία μετέβαλε την πολιτική της στο Ανατολικό Ζήτημα, καθώς δέχθηκε ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία δεν αποτελούσε αξιόπιστο στήριγμα και επομένως δεν άξιζε να διασωθεί. Αντίθετα η Βουλγαρία στην κρίση του 1885 θα μπορούσε να αποτελέσει σοβαρότερο συντελεστή ανάσχεσης της Ρωσικής καθόδου στη Μεσόγειο. Η κρίση του Σεπτεμβρίου του 1885 προκλήθηκε από πραξικόπημα, με το οποίο η Βουλγαρία ενώθηκε με την Ανατολική Ρωμυλία σε εποχή, κατά την οποία η βρεταννική επιρροή είχε υποκαταστήσει εκείνη της Ρωσίας. Το πραξικόπημα συνιστούσε αναθεώρηση των αποφάσεων του Συνεδρίου του Βερολίνου. Στην Ελλάδα το πραξικόπημα προκάλεσε αναταραχή και διχασμό της κυβέρνησης του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, ιδίως μετά την ήττα της Σερβίας το Νοέμβριο από τους Βουλγάρους, παρά την αυστριακή υποστήριξη, που διέθεταν οι Σέρβοι. Η ελληνική κυβέρνηση κήρυξε επιστράτευση φοβούμενη άμεση διανομή των

⁴⁰ Anderson, 223–25, 242–47; Clayton, 173–77.

εδαφών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και διεκδικώντας την ήπειρο και την Κρήτη, αλλά το Μάιο του 1886 υποχρεώθηκε σε αποστράτευση μετά από το ναυτικό αποκλεισμό που επέβαλαν στα ελληνικά λιμάνια οι στόλοι των μεγάλων δυνάμεων εκτός από τη Γαλλία. Οι συνέπειες της ελληνικής επιστράτευσης ήσαν να κλονιστεί σοβαρά η οικονομική κατάσταση της χώρας, και να ξεκινήσει πολιτική μέτρων εναντίον των Ελλήνων, που ζούσαν στη Βουλγαρία.⁴¹

Οι μεγάλες δυνάμεις κατέβαλλαν προσπάθειες για τον περιορισμό των μεταξύ τους εντάσεων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Κατά τις σφαγές των Αρμενίων το 1895 η αμοιβαία δυσπιστία μεταξύ Βρεταννίας και Ρωσίας συντέλεσε ώστε καμμία από τις δύο δυνάμεις να μην επέμβη κατά της Πύλης. Ωστόσο το 1897, κατά την νέα ανατολική κρίση, η Βρεταννία δεν έκρινε σκόπιμο να στηρίξει την εδαφική ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας όταν, παρά την ήττα της Ελλάδας, η θέση του αρμοστή της Κρήτης ανατέθηκε σε μέλος της ελληνικής βασιλικής οικογένειας, τον βασιλόπαιδα Γεώργιο. Ήδη σε συζητήσεις στο Λονδίνο το 1896 μεταξύ του βρεταννού πρωθυπουργού λόρδου Salisbury και του τσάρου Νικολάου Β' διατυπώθηκαν ορισμένες αμοιβαίες παραχωρήσεις, χωρίς όμως οριστική συμφωνία: σε περίπτωση αλλαγής στη κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Ρωσία θα μπορούσε να έχει τον έλεγχο των Στενών και η Βρεταννία την επίσημη κατοχή της Αιγύπτου. Στο τέλος του 19ου αιώνα η ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ενδιέφερε λιγότερο τη Βρεταννία και περισσότερο την Αυστρία και τη Γερμανία, οι οποίες άλλωστε αρνήθηκαν να συμπράξουν με τις άλλες μεγάλες δυνάμεις στο ζήτημα της Κρήτης. Είναι δε χαρακτηριστικό της αλλαγής που είχε σημειωθεί στην εξέλιξη του Ανατολικού ζητήματος, ότι το πρόβλημα της ελληνοτουρκικής διαμάχης για την Κρήτη δεν ήταν πλέον τόσο ζωτικής σημασίας για τις μεγάλες δυνάμεις, ώστε να προκαλέσει σύγκρουση μεταξύ τους.

Ενώ μετατοπίζονταν οι εστίες σύγκρουσης μεταξύ των ιμπεριαλιστικών δυ-

41 Anderson, 230–33; Dakin, 138–39.

νάμεων από τα εθνικά κινήματα της Ευρώπης προς την Ασία και την Αφρική και μαζί τους το άμεσο διπλωματικό ενδιαφέρον των μεγάλων δυνάμεων, τα νέα εθνικά κράτη των Βαλκανίων ανέπτυσαν ανταγωνιστικά αλυτρωτικά προγράμματα, τα οποία δεν διέθεταν μηχανισμούς συμβιβασμού, όπως ήταν η Ευρωπαϊκή Συμφωνία για τους ενδοευρωπαϊκούς ανταγωνισμούς του 19ου αιώνα. Αντίθετα, τα εθνικά κράτη των Βαλκανίων ενεργούσαν με μέσα την στρατολόγηση εθνικών συνειδήσεων μέσω των εκπαιδευτικών δικτύων, την προπαγάνδα, τη στρατιωτική διείσδυση, την τρομοκρατία, τους εξοπλισμούς και τη σύναψη συμμαχιών. Έτσι, παρόλο που οι βαλκανικές συγκρούσεις απασχολούσαν όλο και λιγότερο την ευρωπαϊκή διπλωματία μετά το συνέδριο του Βερολίνου, η παράταση αυτών των συγκρούσεων ήταν εκείνη που τελικά έδωσε το έναυσμα για την έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Χαρακτηριστικό ήταν το φαινόμενο της ίδρυσης μυστικών εταιρειών και κινήματων σε όλα τα κράτη που ενδιαφέρονταν για τη συγκρότηση εθνικών ταυτοτήτων και τη διανομή της Μακεδονίας: κατά σειρά, της Εταιρείας του Αγίου Σάββα στη Σερβία το 1886, της βουλγαρικής Εσωτερικής Επαναστατικής Οργάνωσης το 1893 και της Εθνικής Εταιρείας στην Αθήνα το 1894. Η τελευταία είχε ευρύτατη λαϊκή συμμετοχή και κοινωνικό κύρος, και ασκούσε αποτελεσματική πίεση στην κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Τον επόμενο χρόνο ιδρύθηκε στη Βουλγαρία η Εξωτερική Επαναστατική Οργάνωση, η οποία συγχωνεύτηκε με την Εσωτερική Οργάνωση το 1903.⁴²

Η αναταραχή στην Κρήτη μετά την εκχώρηση συνταγματικού χάρτη, της Χάρτας της Χαλέπας, το 1878, ακολούθησε διαφορετική διαδρομή από εκείνη της Μακεδονίας. Η κρίση αφορούσε σχετικά ομοιογενή γλωσσικά πληθυσμό, με διαφοροποίηση ως προς τη θρησκεία, το χριστιανικό, αστικό της στρώμα διατηρούσε ισχυρούς δεσμούς με την Αθήνα. Η διαμάχη ήταν ανάμεσα στο κυρίαρχο Μουσουλμανικό στοιχείο και τους πολυπληθέστερους Χριστιανούς, αλλά και μεταξύ φιλελεύθερης και συ-

⁴² Anderson, 268–71; Dakin, 161–62.

ντηρητικής παράταξης. Το 1889 η φιλελεύθερη αντιπολίτευση, έχοντας χάσει τις εκλογές για την συνέλευση, κήρυξε ένωση με την Ελλάδα, εμπλέκοντας έτσι το εθνικό ζήτημα στην εσωτερική κομματική αντιπαράθεση. Η διακήρυξη αυτή δεν βρήκε καμιά ανταπόκριση από την κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη στην Αθήνα και η εξέγερση κατεστάλη με βίαιο τρόπο. Ανακλήθηκε μάλιστα η ισχύς της χάρτας της Χαλέπας, με αποτέλεσμα από τότε την παράταση της έκρυθμης κατάστασης στο νησί και την έξαρση των ωμοτήτων ανάμεσα στους Τουρκοκρήτες και τους Έλληνες. Αποκορύφωμα της οξύτητας ήταν η πυρπόληση των Χανίων τον Ιανουάριο του 1897. Παρασυρμένη από την επαναστατική αναταραχή η κυβέρνηση Δηλιγιάννη αποβίβασε ελληνικό στρατό και τον Μάρτιο οι τέσσερις ευρωπαϊκές δυνάμεις, Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία και Ιταλία κατέλαβαν την Κρήτη. Η ελληνική απόβαση στην Κρήτη προκάλεσε τον Απρίλιο την επίθεση της Τουρκίας και τον ατύχη για τα ελληνικά όπλα πόλεμο του 1897. Στην Κρήτη όμως, όπως ήδη ελέχθη, το αποτέλεσμα της ήττας αποτέλεσε την αρχή της λύσης του Κρητικού ζητήματος με την εγκατάσταση το Δεκέμβριο του 1898 του βασιλόπαιδα Γεωργίου ως ύπατου αρμοστή στο νησί υπό καθεστώς προστασίας των μεγάλων δυνάμεων, παρόλο που τυπικά, αλλά χωρίς παρουσία τουρκικού στρατού, εξακολουθούσε να διατηρείται υπό την κυριαρχία του σουλτάνου. Το διεθνές νομικό καθεστώς της Κρήτης ήταν πρωτοφανές για την εποχή.⁴³

Αντίθετα, στη Μακεδονία η ελληνική ήττα του 1897 συνετέλεσε στην εμπέδωση της αναρχίας και στην όξυνση της αιματοχυσίας. Αρχικά η τουρκική πολιτική στηρίχθηκε στην επέκταση της βουλγαρικής επιρροής στην προσπάθειά της να περιορίσει την ελληνική. Χάρη στη γενικότερη άμβλυνση της αντιπαράθεσης των μεγάλων δυνάμεων στην περιοχή την εποχή εκείνη οι δυνάμεις αυτές, και κυρίως οι άμεσα ενδιαφερόμενες Αυστρία και Ρωσία, προσπάθησαν να βρουν τρόπους ειρήνευσης, ιδίως μετά από σειρά τρομοκρατικών επιθέσεων των Βουλγάρων στη Θεσσαλονίκη και την

⁴³ Anderson, 262–63; Dakin, 154; Θεοχάρης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, 2^η έκδ. (Ηράκλειο, 1990) 44; Γαρδίκας, 36–38.

καταστολή της γενικευμένης εξέγερσης του Ίλιντεν (Προφήτη Ηλία) με την υποβολή στην Πύλη σχεδίου διοικητικών μεταρρυθμίσεων τον Οκτώβριο του 1903, γνωστού ως προγράμματος του Mürzteg. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές έφεραν στη Μακεδονία παρουσία Αυστριακών, Ρώσων, Βρεταννών, Γάλλων και Ιταλών αξιωματικών. Οι Έλληνες απάντησαν στη βουλγαρική διείσδυση με την ίδρυση του Μακεδονικού Κομιτάτου το 1903 και με την είσοδο ανταρτικών ομάδων στη Μακεδονία από τον επόμενο χρόνο. Το ελληνικό κράτος ανέλαβε στο εξής δραστήριο ρόλο στην οργάνωση των ένοπλων σωμάτων για την υποστήριξη του Ελληνισμού στην Μακεδονία με μυστικό κέντρο το ελληνικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη υπό τον πρόξενο Λάμπρο Κορομηλά. Ο Μακεδονικός αγώνας κράτησε μέχρι τη συμφιλίωση και την αμνηστία, που ακολούθησε την επανάσταση των Νεοτούρκων τον Ιούλιο του 1908.⁴⁴

Το τέλος του Ανατολικού Ζητήματος 1908-1923

Η τύχη της Μακεδονίας κρίθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις εξελίξεις μετά το 1908, μετά δηλαδή την επανάσταση των Νεοτούρκων τον Ιούλιο του έτους αυτού στη Θεσσαλονίκη. Οι αξιωματικοί της οργάνωσης “ένωση και Πρόοδος” επιδίωκαν να επιβάλουν συνταγματικές μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία με σκοπό να ανακόψουν την παρακμή της και τις ξένες επεμβάσεις. Εν όψει της επιδείνωσης των εθνικών ανταγωνισμών ο αυστριακός υπουργός εξωτερικών κόμης Alois von Æhrenthal, αποφάσισε να προχωρήσει στην προσάρτηση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης στην Αυστρία. Για να το επιτύχει, αφ’ ενός προέβη σε μυστική αυстро-ρωσική “συμφωνία” με το Ρώσο ομόλογό του Αλέξανδρο Izvolski το Σεπτέμβριο με αντάλλαγμα την ικανοποίηση των ρωσικών αξιώσεων για την αναθεώρηση του καθεστώτος των Στενών. Αφ’ ετέρου στήριξε τον Βούλγαρο βασιλιά Φερδινάνδο στην ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας στις 5 Οκτωβρίου 1908. Μία ημέρα αργότερα η Αυστρία απροειδοποίητα διακήρυξε την προσάρτηση της Βοσνία και της Ερ-

⁴⁴ Anderson, 271–75; Dakin, 169, 175–76.

ζεγοβίνης, αφήνοντας το Ρώσο υπουργό εξωτερικών εκτεθειμένο και εξαπατημένο. Το αυστριακό αυτό πραξικόπημα προκάλεσε βαθύ ρήγμα ανάμεσα στις δύο μεγάλες δυνάμεις και ενεργότερη ανάμειξη της Ρωσίας στα Βαλκάνια. Δημιούργησε επίσης αγεφύρωτο μίσος των Σέρβων εθνικιστών κατά της Διπλής Μοναρχίας. Πάνω στις εξελίξεις αυτές οικοδομήθηκαν οι μετέπειτα βαλκανικές συνεννοήσεις, οι οποίες οδήγησαν στους βαλκανικούς πολέμους.⁴⁵

Ειδικότερα στην Ελλάδα τα παραπάνω γεγονότα προκάλεσαν ιδιαίτερη αβεβαιότητα, κυρίως στους κόλπους των αξιωματικών του στρατού, οι οποίοι συγκρότησαν τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, που τον Αύγουστο του 1909 πραγματοποίησε την “επανάσταση” στο Γουδί με αιτήματα μεταρρυθμιστικού χαρακτήρα. Τα αιτήματα αυτά αφορούσαν τη γενικότερη συγκρότηση του κράτους, το καθεστώς των ενόπλων δυνάμεων και το ρόλο των παλαιών πολιτικών δυνάμεων. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος αποχώρησε από το πολιτικό προσκήνιο καλώντας από την Κρήτη τον ήδη δοκιμασμένο εκεί πολιτικό ηγέτη Ελευθέριο Βενιζέλο.

Ο κοινός πόλεμος των βαλκανικών κρατών κατά της Τουρκίας το 1912 βασίστηκε στις μεταξύ τους διμερείς συμμαχίες του ίδιου έτους, τις οποίες είχε καλλιεργήσει η ρωσική διπλωματία. Στόχος της Ρωσίας ήταν να ενθαρρύνει συμμαχίες των βαλκανικών κρατών ως αναχωμάτων στην Αυστριακή διείσδυση, από την οποία διείσδυε κινδύνευαν τα ρωσικά συμφέροντα. Ωστόσο είναι σαφές ότι οι επιδιώξεις της Ρωσίας οδήγησαν σε απρόβλεπτα και ανεπιθύμητα για την ίδια αποτελέσματα.⁴⁶

Στην επικείμενη σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία ιδιαίτερα αξιόλογος επρόκειτο να είναι ο ρόλος του ελληνικού στόλου. Η επίθεση ξεκίνησε στις 17

45 Anderson, 280–82; Helen Gardikas - Katsiadakis, *Greece and the Balkan Imbroglia: Greek Foreign Policy, 1911–1913*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (Αθήνα, 1995) 40–43.

46 Gardikas - Katsiadakis, 107–08, 111–12.

Οκτωβρίου, λίγες ημέρες μετά την υπογραφή ειρήνης, με την οποία επισφραγίστηκε η ήττα της Τουρκίας στον Ιταλοτουρκικό πόλεμο του 1911 και η παραχώρηση στην Ιταλία των Δωδεκανήσων. Χωρίς αμφιβολία η κρισιμότερη εξέλιξη στον πόλεμο ήταν η είσοδος του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη λίγες ώρες πριν από τους Βουλγάρους στις 26 Οκτωβρίου. Στη συνθήκη του Λονδίνου το Μάιο του 1913 η Τουρκία παραχωρούσε στα βαλκανικά κράτη στο σύνολό τους τις ευρωπαϊκές της κτήσεις και την Κρήτη, εκτός από την Ανατολική Θράκη και την Κωνσταντινούπολη. Η διανομή των εδαφών ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη ακολούθησε έναν ιδιαίτερα αιματηρό δεύτερο βαλκανικό πόλεμο που ξέσπασε στο τέλος του Ιουνίου με επίθεση της Βουλγαρίας εναντίον των πρώην συμμάχων της. Σύντομα όμως, απομονωμένη και περικυκλωμένη, συνθηκολόγησε, αποκομίζοντας τη Δυτική Θράκη, η οποία της έδινε τη διέξοδο στο Αιγαίο, που επιθυμούσε. Η Ελλάδα εξασφάλισε το νότιο τμήμα της Μακεδονίας έως και την Καβάλα.

Το ενισχυμένο πολιτικό βάρος των ίδιων των βαλκανικών κρατών, στο οποίο έχει ήδη γίνει αναφορά παραπάνω, αντανakλάται και από την επιλογή της πόλης, το Βουκουρέστι, στο οποίο υπογράφηκε η συνθήκη για τον τερματισμό του δεύτερου Βαλκανικού πολέμου τον Αύγουστο του 1913. Πέρα όμως από τους ενδοβαλκανικούς συμβιβασμούς για την τύχη της Μακεδονίας, οι παραπέρα λύσεις για τις υπόλοιπες απελευθερωμένες περιοχές της Ηπείρου, της Αλβανίας και των νησιών του Αιγαίου, προσέκρουσαν σε αξιώσεις της Ιταλίας, της Αυστρίας αλλά και της Τουρκίας και στην αντιπαράθεση των δυνάμεων αυτών με τα ελληνικά και τα σερβικά συμφέροντα. Η επίλυση των διαφορών αυτών δεν κατορθώθηκε πριν από την έκρηξη του ευρωπαϊκού πολέμου τον Αύγουστο του 1914.⁴⁷

Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία άλλωστε εξαντλούσε την ικανότητά της να διαχειρίζεται τις ενδοευρωπαϊκές κρίσεις, μεταξύ αυτών και τις κρίσεις του Ανατολικού Ζητή-

⁴⁷ Όπ.π., 245–68; Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900–1945* (Αθήνα: Εστία, 1992) 94–103.

ματος. Η σύγκρουση μεταξύ Σερβίας και Αυστροουγγαρίας, την οποία πυροδότησε η δολοφονία της 28 Ιουνίου 1914 του αρχιδούκα της Αυστρίας Φραγκίσκου Φερδινάνδου με τη σύζυγό του στην πρωτεύουσα της Βοσνίας Σαράγιεβο από Σέρβους εθνικιστές, απέβη η τελευταία κρίση του Ανατολικού Ζητήματος, η οποία ξεπερνούσε τις διαχειριστικές δυνατότητες της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας. Εξ αιτίας της απόφασης της Αυστρίας να εξωθήσει την αντιπαράθεση σε πολεμική αναμέτρηση, το σύνολο της ηπειρωτικής Ευρώπης παρασύρθηκε σε γενικευμένη σύρραξη. Εξ αιτίας όμως της σταθερής Βρεταννικής πρακτικής να μην επιτρέπει σε καμιά από τις μεγάλες ηπειρωτικές δυνάμεις τον έλεγχο των στενών της Μάγχης, η Βρεταννία κήρυξε τον πόλεμο στη Γερμανία στις 4 Αυγούστου, μόλις αυτή προχώρησε στην παραβίαση της ουδετερότητας του Βελγίου. Ο πόλεμος του 1914 λοιπόν περνούσε και σε αναμέτρηση στις θάλασσες, προοπτική η οποία θα καθιστούσε τον πολιτικό και στρατιωτικό έλεγχο της Ελλάδας επί μέρους πεδίο της ευρύτερης σύγκρουσης.

Από τη σκοπιά της ελληνικής πολιτικής: η χώρα αντιμετώπισε και πάλι το δίλημμα ανάμεσα στα συμφέροντα, που προέκυπταν από το θαλάσσιο, φιλοδυτικό της προσανατολισμό, και τη βόρεια χερσαία, φιλογερμανική, αυτή τη φορά, προοπτική. Η πρώτη είχε ως κύριο εκφραστή της τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο και υποστήριζε την είσοδο της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό της Τριπλής Συνεννόησης (Βρεταννίας, Γαλλίας, Ρωσίας), ενώ η δεύτερη εκφραζόταν από τον βασιλιά Κωνσταντίνο, γαμβρό του Κάιζερ Γουλιέλμου της Γερμανίας, και υποστήριζε την τήρηση ουδετερότητας.

Οι ανάγκες του πολέμου στο νότιο ευρωπαϊκό μέτωπο έκριναν την εξέλιξη της πολιτικής κρίσης στην Ελλάδα. Η ρευστότητα παρατεινόταν εξαιτίας των προσπαθειών των δύο εμπόλεμων συνασπισμών να προσεταιριστούν συμμάχους από την περιοχή. Η είσοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τον Νοέμβριο του 1914 και της Βουλγαρίας τον Οκτώβριο του 1915 στο πλευρό της Γερμανίας κατέστησαν για την Ελλάδα την κατάσταση ιδιαίτερα πιεστική. Ο Βενιζέλος και η κυβέρνησή του εγκατα-

στάθηκαν στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο 1916, όπου ήδη είχαν αποβιβαστεί το 1915 σημαντικά γαλλικά και βρεταννικά στρατιωτικά τμήματα και η ελληνική επικράτεια διχάστηκε. Με στόχο την προστασία του βαλκανικού μετώπου το 1917 με τη βοήθεια των γαλλικών όπλων κατελήφθη η Αθήνα, ο Κωνσταντίνος υποχρεώθηκε σε παραίτηση από το θρόνο και εξορία και η κυβέρνηση του Βενιζέλου επανήλθε στην πρωτεύουσα. Οι εξελίξεις αυτές άφησαν την ελληνική πολιτεία τραυματισμένη από τον εθνικό διχασμό. Ωστόσο η συμβολή του μακεδονικού μετώπου υπήρξε αποφασιστική στην τελική έκβαση του πολέμου: στην απελευθέρωση της Σερβίας, την υποχώρηση των δυνάμεων της Τριπλής Συμμαχίας από τα Βαλκάνια και τη διάλυση της Διπλής Μοναρχίας από τις επαναστατημένες σλαβικές εθνότητες.⁴⁸

Έτσι, η Ελλάδα είχε δημιουργήσει προσδοκίες από τις διαπραγματεύσεις με τις νικήτριες δυνάμεις, που είχαν συγκεντρωθεί στο Παρίσι για τη σύναψη της ειρήνης. Η χώρα εκπροσωπείτο από τον ίδιο τον πρωθυπουργό. Η νέα εποχή χαρακτηρίστηκε από την ευρύτερη δυνατή νομιμοποίηση της αρχής των εθνοτήτων, πάνω στην οποία θα βασιζόταν η διεθνής τάξη, με εγγυητή ένα νέο οργανισμό, την Κοινωνία των Εθνών, στον οποίο θα μετείχαν όλα τα κράτη ισότιμα. Κατά τη διάρκεια όμως του πολέμου οι δύο συνασπισμοί είχαν προσπαθήσει να προσεταιριστούν συμμάχους με υποσχέσεις, που συχνά παρέβαιναν την αρχή των εθνοτήτων, και προετοίμαζαν μελλοντικές συγκρούσεις, όπως εκείνη ανάμεσα στα συμφέροντα της Ιταλίας και τις αξιώσεις της Ελλάδας στη Μικρά Ασία μετά το 1919. Επί πλέον στην Κοινωνία των Εθνών δεν μετείχαν αρχικά ούτε η Γερμανία, ούτε η Ρωσία ούτε οι Ηνωμένες Πολιτείες. Η τελευταία μάλιστα δύναμη, που είχε πρωτοστατήσει στη διαμόρφωση των ισορροπιών στις συνθήκες της διάσκεψης των Παρισίων, μετά τις αμερικανικές εκλογές του 1920, αποσύρθηκε από την Ευρώπη με συνέπειες αποσταθεροποιητικές για όλο το οικοδόμημα που είχε δημιουργήσει η ίδια. Εξάλλου ο Μεγάλος Πόλεμος είχε σημάνει το τέλος της παγκόσμιας ηγεμονίας της Ευρώπης.

⁴⁸ Anderson, 311–15.

Δύο από τις επιμέρους συνθήκες αφορούσαν τα ελληνικά συμφέροντα: η συνθήκη του Neuilly των νικητών του πολέμου με τη Βουλγαρία το Νοέμβριο του 1919, που παραχωρούσε τη Δυτική Θράκη στην Ελλάδα, και η συνθήκη των Σεβρών των νικητών του πολέμου με την Οθωμανική αυτοκρατορία τον Αύγουστο του 1920.⁴⁹ Η τελευταία συνιστούσε ουσιαστικό διαμελισμό της Τουρκίας και δεν επικυρώθηκε από αυτήν. Για την ανατροπή της οι εθνικές τουρκικές δυνάμεις υπό τον Μουσταφά Κεμάλ ξεκίνησαν πόλεμο κατά των δυτικών δυνάμεων. Η τελική επικράτηση των Τούρκων επισφραγίστηκε με τη Συνθήκη της Λωζάννης τον Ιούλιο του 1923.

Στην τελευταία αυτή πράξη του Ανατολικού Ζητήματος τόσο η Βρετανία, όσο και η Ελλάδα έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο. Το όραμα της ελληνικής εθνικής συγκρότησης, η καθ' ημάς Ανατολή, περιλάμβανε το σύνολο των εδαφών, όπου κατοικούσαν ελληνικοί πληθυσμοί. Ξεχωριστή θέση κατείχαν η Κωνσταντινούπολη, την οποία κάποια δόση διπλωματικού ρεαλισμού αναγνώριζε ως χώρο διεθνούς ενδιαφέροντος, καθώς και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Η διεκδίκηση των εδαφών στο συνέδριο της ειρήνης, ενόψει μάλιστα των επιθέσεων, που δέχονταν από τους Τούρκους εθνικιστές, απέφερε στο Βενιζέλο άδεια των μεγάλων δυνάμεων να αποβιβάσει η Ελλάδα στρατό στη Σμύρνη τον Μάιο του 1919 και να αναλάβει τη διοίκηση της Σμύρνης με την ενδοχώρα της, έτσι ώστε να κριθεί η οριστική της τύχη μετά από πέντε χρόνια σε δημοψήφισμα.⁵⁰ Η διπλωματική αυτή επιτυχία όμως ενέπλεξε την ήδη εξαντλημένη Ελλάδα σε πόλεμο με την Τουρκία επί εχθρικού εδάφους και την αποξένωσε από τα διπλωματικά της στηρίγματα. Το δραματικό αποτέλεσμα εισέπραξε το σύνολο των Ελλήνων της Μικράς Ασίας με τη φυσική του εξόντωση ή τον βίαιο

⁴⁹ Όπ.π., 353, 358–61; Σβολόπουλος, 147–149, 154–157; N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference, 1919* (Θεσσαλονίκη, 1978) 290; Driault και Lhéritier, V, 379–84.

⁵⁰ Anderson, 363–65; Driault και Lhéritier, V, 367–73 Σβολόπουλος, 150–54.

εκπατρισμό του. Η ελληνική ήττα επισφραγίστηκε διπλωματικά με την πρωτοφανή συμφωνία τον Ιανουάριο για υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, με μόνο κριτήριο εθνικότητας το θρήσκευμα, τη Συνθήκη της Λωζάννης τον Ιούλιο του 1923 και τον τελικό διακανονισμό και συμψηφισμό των εκατέρωθεν οικονομικών αξιώσεων με τη σύμβαση οριστικής εκκαθάρισης των διαφορών τον Ιούνιο 1930, η οποία προηγήθηκε του συμφώνου φιλίας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας τον Οκτώβριο 1930. Οι συνθήκες αυτές αποτέλεσαν την κατ'εξοχήν καμπή στη διεθνή πολιτική της Ελλάδας θέτοντας οριστικό τέρμα στο αλυτρωτικό όραμα, με το οποίο είχε ταυτιστεί το ελληνικό έθνος κατά τον πρώτο αιώνα της πολιτικής του συγκρότησης.⁵¹

Βγαίνοντας από την περίπλοκη δυναμική του Ανατολικού Ζητήματος, η ελληνική κοινωνία εκκαλείτο σε ένα επίπονο έργο αναπροσδιορισμού της ως έθνους μέσα στη μεταπολεμική πραγματικότητα. Το ευρύτερο, πολυ-κεντρικό διεθνές πλαίσιο της μεσοπολεμικής περιόδου χαρακτηριζόταν πλέον από νέα δεδομένα. Ο πόλεμος είχε εξαντλήσει τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, η οικονομική και κοινωνική αναταραχή έπληττε με σφοδρότητα την Ευρώπη, ενώ η Μέση Ανατολή, πέρα από την παλαιά της στρατηγική, αποκτούσε τότε μια νέα οικονομική σημασία χάρη στην ανακάλυψη των κοιτασμάτων πετρελαίου, καύσιμο το οποίο ήδη από το 1912 χρησιμοποιούσε ο βρετανικός στόλος.⁵²

Κατερίνα Γαρδίκι

⁵¹ Σβολόπουλος, 169,175,223–225.

⁵² Clayton, 220.

Βιβλιογραφία

- Anderson, M.S. *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*. Λονδίνο: Macmillan, 1966.
- Clayton, G.D. *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. Λονδίνο: University of London Press, 1971.
- Crawley, C.W. *The Question of Greek Independence*. Cambridge, 1930.
- Dakin, Douglas. *The Greek Struggle in Macedonia*. Θεσσαλονίκη: IMXA, 1966.
- Dakin, Douglas. *The Unification of Greece, 1770–1923*. Λονδίνο: Ernest Benn Ltd, 1972.
- Dontas, Domna. *Greece and the Great Powers, 1863–1875*. IMXA. Θεσσαλονίκη, 1966.
- Driault, Éd. και M. Lhéritier. *Histoire diplomatique de la Grèce*. Παρίσι: 1925.
- Gardikas - Katsiadakis, Helen. *Greece and the Balkan Imbroglia: Greek Foreign Policy, 1911–1913*. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Αθήνα, 1995.
- Helmreich, Paul C. *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*. Columbus, Ohio: Ohio State UP, 1974.
- Kofos, Evangelos. *Greece and the Eastern Crisis, 1875–1878*. Θεσσαλονίκη: IMXA, 1975.
- Leontaritis, George B. *Greece and the First World War: From Neutrality to Intervention, 1917–1918*. East European Monographs.284. Boulder, 1990.
- Mazower, Mark. *The Balkans*. Λονδίνο: Phoenix Press, 2001.
- Petropoulos, John Anthony. *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833–1843*. Princeton: Princeton UP, 1968.
- Petsalis-Diomidis, N. *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*. Θεσσαλονίκη, 1978.
- Γαρδίκας, Κατερίνα. *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821–1920)*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999.
- Δετοράκης, Θεοχάρης Ε. *Ιστορία της Κρήτης*. 2^η έκδ. Ηράκλειο, 1990.
- Διβάνη, Λένα. *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830–1947) (Απόπειρα πατριδογνωσίας)*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2000.
- Κωφός, Ευάγγελος. *Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869–1881. Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασεως στην προσάρτηση της Θεσσαλίας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1981.
- Λάσκαρης, Μ.Θ. *Τό Ανατολικόν Ζήτημα (1800–1923). Τόμος Α' (1800–1878)*. Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας, 1978. 1948–55.
- Λιάκος, Αντώνης. *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1985.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος. *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900–1945*. Αθήνα: Εστία, 1992.
- Σκοπετέα, Έλλη. *Το "Πρότυπο βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830–1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο, 1988.